

Nooit meer oorlog

ANNALEN VAN HET
THIJMGENOOTSCHAP
jaargang 100 (2012), aflevering 5

Thijmgenootschap

vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing

Onder redactie van de wetenschappelijke raad

prof.dr. Edith H.L. Brugmans (voorzitter)

prof.mr.drs. J. Sebastiaan L.A.W.B. Roes (secretaris)

Leden

dr. Christina Bode

dr. Luca Consoli

prof.dr. Nicolette M. van Gestel

dr. Harm J.M.J. Goris

prof.dr. Rolf Hoekstra

prof.dr. Eelke de Jong

dr. Ronald B.J. Tinnevelt

prof.dr. Rudi A. te Velde

prof.dr. Gerard Wiegers

prof.dr. Theo Wobbles

Redactiesecretariaat

Groesbeekseweg 125 – 6524 CT Nijmegen

tel. 024-3611631

e-mail: j.roes@jur.ru.nl

www.thijmgenootschap.nl

Ledenadministratie

Bureau Interface

Joh. Vijghstraat 34 – 6524 BT Nijmegen

e-mail: thijmgenootschap@ioi.nl

Jan Gruiters

Nooit meer oorlog

Winnende missie of verloren visioen?

THIJMESSAY 2012

VALKHOF PERS

Het Thijmgenootschap, vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing, is opgericht in 1904 en draagt sinds 1947 de huidige naam, geïnspireerd op J.A. Alberdingk Thijm, literator, kunstkenner en cultuurdrager. Deze vereniging van christelijke intellectuelen zet zich in voor wetenschappelijke publicaties met een actueel, levensbeschouwelijk accent. Voor een lidmaatschap zie de laatste pagina.

Bestuur Thijmgenootschap

prof.dr. Wim B.H.J. van de Donk, voorzitter

prof.dr. Eelke de Jong, vice-voorzitter

prof.mr.drs. J. Sebastiaan L.A.W.B. Roes, secretaris

drs. Roland E.C. van der Pluym, penningmeester

prof.dr. Edith H.L. Brugmans

prof.dr. Sophie C. van Bijsterveld

ISBN 978 90 5625 390 5

© 2012 by the author

Omslagillustratie: In het kader van het proces van ‘Ontwapening, Demobilisatie en Reïntegratie’ (DDR) worden in Burundi, onder auspiciën van de Verenigde Naties, wapens verbrand, december 2004.

Foto: UN Photo/Martine Perret

Omslagontwerp en boekverzorging: Brigitte Slangen

Opmaak: Peter Tychon

Verspreiding in België:

Maklu-Distributie, Antwerpen

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.*

Inhoud

Voorwoord 7

1. Verbod op oorlog 13
2. Oorlog op retour 19
3. Oorlog minder dodelijk 28
4. Burgers onder vuur 33
5. Een nieuwe kijk op oorlog 39
6. De oorzaken van oorlog: tussen grieven en graaien 47
7. De verburgerlijking van de oorlog 54
8. De goedkope gelijkmaker 65
9. De uitbanning van controversiële wapens 72
10. Oorlog in de toekomst: per joystick 80
11. Oorlog beëindigen: op het slagveld of aan tafel 89
12. Verantwoordelijkheid om te beschermen: eeuwige dilemma's 98
13. Schaarse natuurlijke hulpbronnen: de perfecte storm in 2030? 109
14. Nooit meer oorlog: missie gewonnen of visioen verloren? 120

Nawoord 133

Noten 135

Voorwoord

Dit is een essay over de strijd tegen de oorlog, geschreven door iemand die in vrede gelooft. Die waarschuwing geef ik maar direct. Mijn betoog is waar mogelijk onderbouwd met onderzoek en feiten, maar blijft een persoonlijke bespiegeling over het uitbannen van oorlog.

Mijn verhouding tot oorlog is mede bepaald door mijn werk als algemeen directeur van IKV Pax Christi, de vredesbeweging in Nederland. De Tweede Wereldoorlog vormt voor deze vredesbeweging en ook in mijn eigen leven een moreel kompas. Ik heb deze oorlog niet meegemaakt. Maar toch vormen de lessen van de Tweede Wereldoorlog – Nooit meer oorlog! Nooit meer Auschwitz! – een ijkpunt in mijn leven.

Misschien is dat wel te danken aan de televisieserie ‘De Bezetting’. De eerste uitzending van deze vijf jaar durende serie was op 6 mei 1960. Ik was toen vier jaar oud. Het grote publiek kreeg via het nieuwe medium televisie voor het eerst een beeld voorgeschoteld van wat de Tweede Wereldoorlog in Nederland had teweeggebracht. Mediahistoricus Chris Vos heeft onderzoek¹ gedaan naar deze serie. “Het is echt waar dat de straten leeg waren. Het was iets speciaals, daar ging je met z’n allen naar kijken en over praten. Ik ken geen enkele Nederlandse televisieserie die zo’n impact heeft gehad op de Nederlandse publieke opinie.” De maker Lou de Jong riep indringende vragen op. Wat is er allemaal gebeurd? Hoe heeft het zo ver kunnen komen? Wie was goed en wie was fout?

Misschien is het daardoor dat ik mij heldere flarden herinner van gesprekken over die oorlog. Gesprekken opgeroepen door Lou de Jong. Over het onderduiken van mijn vader in Noord-Brabant. Over de Hongerwinter van mijn moeder in Den Haag. Over de wrange smaak van

tulpenbollen en de weë zoete geur van gekookte suikerbieten. Over de benen van een gesneuvelde geallieerde piloot die recht omhoog staken in een sloot, vlakbij zijn neergeschoten vliegtuig. Over de treinmachinist die, nadat hij hersteld was van een eerdere beschieting door geallieerde vliegtuigen, op zijn eerste rit opnieuw beschoten werd en omkwam. De verhalen van mijn oma die mij tijdens het boodschappen doen in Den Haag en passant de plek wees waar mensen willekeurig gefusilleerd waren als represaillemaatregel. Ze vertelde hoe lang de slachtoffers van deze terreurdaad op straat lagen en wees me tegelijkertijd welke winkelier toen NSB'er was. Het zijn maar kleine voetnoten bij een grote oorlog, maar het maakte op mij een onuitwisbare indruk. Het morele ijkpunt van de Tweede Wereldoorlog riep later meer indringende vragen op. Wat zou ik in dergelijke oorlogsomstandigheden doen? Zou ik goed durven zijn? Zou ik ook fout kunnen zijn?

De Koude Oorlog met zijn nucleaire waanzin bood mij een kans zelf een les te trekken uit de Tweede Wereldoorlog. Toen de vredesbeweging in 1977 vleugels kreeg, wilde ik daar graag deel van uitmaken. Het cruciale moment kan ik mij nog voor de geest halen. Ik werd getroffen door een passage uit het boek *Mensen voor dag en dauw* van Huub Oosterhuis. Het stukgelezen boekje ligt nu voor mij, met een naar binnen gevouwen ezelsoor op pagina 131. Eén zin was voor mij van beslissende betekenis: "Wie, vandaag of morgen, kiest voor dat proces van gewetenshervorming, zal minstens één ingrijpende beslissing moeten nemen: hoe hij voortaan zijn tijd besteedt."² Het leek alsof Oosterhuis zich direct tot mij richtte: "In de besteding van je tijd druk je uit wat je het meest vervult, wat primair voor je is, en van levensbelang." Ik besloot tot ontsteltenis van mijn ouders en collega's ontslag te nemen – ik werkte als informaticus voor de centrale directie van de PTT – om een studie theologie in Leiden te beginnen met het vage idee daarna de journalistiek in te gaan.

Kort daarop kwam mij een advertentie van Pax Christi onder ogen waarin gevraagd werd naar een adjunct-secretaris. Was dit niet de uitgelezen kans om te doen wat Huub Oosterhuis zijn lezers voorhield? Bood dit niet de kans om in mijn tijdsbesteding tot uitdrukking te brengen wat mij vervulde, wat ik van levensbelang achtte? En de rest is geschiedenis, pleegt men dan te zeggen. Ik solliciteerde en werd tot mijn niet geringe verbazing en vreugde aangenomen. Het was gelukt. Ik was aan boord van een beweging waar ik mijn tijd kon besteden aan iets dat van levensbelang was.

De geschiedenis van Pax Christi is nauw verbonden met de Tweede Wereldoorlog en daarmee met mijn eigen drijfveren. Het idee voor Pax Christi, want meer was het toen nog niet, ontstond als een initiatief van Franse verzetsstrijders om de aartsvijanden Frankrijk en Duitsland met elkaar te verzoenen. Direct na de bevrijding van Frankrijk en nog voor het einde van de Tweede Wereldoorlog ontwikkelden zij het plan om door voettochten en gebed bij te dragen aan het herstel van de door de barbaarse oorlog geschonden verhoudingen in Europa. De initiatiefnemers waren, zoals velen van hun generatie, bezielde door één gedachte: 'Nooit meer oorlog!' De beweging kreeg, met instemming van de katholieke hiërarchie, in 1946 haar naam Pax Christi (Latijn voor: Vrede van Christus). Twee jaar na het einde van de oorlog organiseerde Pax Christi haar eerste congres in Lourdes, waaraan naast Fransen ook Duitsers deelnamen. De beweging Pax Christi kreeg ook voet aan de grond in Nederland. Letterlijk op een steenworp afstand van het huidige kantoor van IKV Pax Christi zag de Nederlandse sectie in 1948 het levenslicht, in de wachtkamer derde klasse van het Centraal Station Utrecht.

De generatie die zelf ervaren heeft wat oorlog en bezetting is, die bezielde was door de gedachte 'nooit meer oorlog' en aan de wieg stond van de moderne vredesbeweging, die generatie sterft nu langzaam uit. De lessen van de oor-

log lijken aan overtuigingskracht in te boeten. Paul Scheffer schrijft: “Heel lang heb ik gezworen bij de gedachte dat de verwijzing naar de oorlog het hart van de Europese gedachte moet zijn. En toch is het gebruik van ‘dat nooit meer’ niet langer productief. De angstbeelden over een mogelijke terugkeer van gewelddadige conflicten leiden de aandacht af. Sterker nog: het beroep op de oorlog is uitgeput en verbruikt.”³

Dat roept de vraag op hoe het eigenlijk gesteld is met de strijd tegen de oorlog. Is de droom van ‘nooit meer oorlog’ een verloren strijd gebleken, een door de tijd achterhaalde mooie maar vooral naïeve droom? Of is ‘nooit meer oorlog’ een politiek relevant en levensvatbaar idee, een ideaal dat nog steeds de harten van mensen wint? Is ‘nooit meer oorlog’ een winnende missie of een verloren visioen? Die vraag wil ik centraal stellen in dit essay. Ik doe dat in het besef dat deze vraag onvermijdelijk verbonden is met de vraag of de besteding van mijn tijd nog steeds een uitdrukking is van wat mij het meeste vervult, wat primair voor mij is en van levensbelang.

In de opeenvolgende hoofdstukken zal ik nagaan hoe die bezielde gedachte van ‘nooit meer oorlog’ zich heeft vertaald in de internationale rechtsorde. Ik zal eerst enkele trends schetsen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog en het in het Handvest van de Verenigde Naties vastgelegde verbod op oorlog (hoofdstuk 2). Het aantal oorlogen neemt sinds de jaren negentig af (hoofdstuk 3), er vallen minder doden door oorlogsgeweld (hoofdstuk 4) maar het aantal burgerslachtoffers neemt naar verhouding toe (hoofdstuk 5).

Vervolgens sta ik stil bij de ‘nieuwe oorlog’-theorie. Is het karakter van de oorlog door de globalisering en de opkomst van niet-statelijke actoren definitief veranderd of kijken wij enkel met nieuwe ogen naar de onveranderde combinatie van irrationele, non-rationele en rationele krachten die de onveranderlijke ingrediënten van oorlog vormen? Wat zijn de kenmerken van (hoofdstuk 6) en de

motieven (hoofdstuk 7) voor deze ‘nieuwe oorlogen’? En welke rol spelen burgers daarbij (hoofdstuk 8)?

Wapens bepalen het karakter van de oorlog. Er is geen wapen dat zo wijd verspreid is, zo gemakkelijk verkrijgbaar is en zoveel dood zaait als de kalashnikov (hoofdstuk 9). Het verzet tegen controversiële wapens die geen onderscheid maken tussen combattanten en non-combattanten neemt toe (hoofdstuk 10). Van een kritisch debat over de oorlog per joystick (hoofdstuk 11) is nog lang geen sprake.

Hoe beëindigen we oorlogen, op het slagveld of aan de onderhandelingstafel (hoofdstuk 12) en onder welke voorwaarden is gebruik van militair geweld te rechtvaardigen om burgers te beschermen (hoofdstuk 13)? Heeft de oorlog nog toekomst? Groeit door de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen het conflictpotentieel (hoofdstuk 13) en neemt het risico op gewapende conflicten weer toe? In het slothoofdstuk (hoofdstuk 14) maak ik de balans op en probeer ik een antwoord te geven op de vraag of ‘nooit meer oorlog’ een winnende missie is of een verloren visioen.

1. Verbod op oorlog

Woensdag 8 augustus 1945 is een drukke dag in de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. De Verenigde Staten treffen de laatste voorbereiding om een tweede Japanse stad te bombarderen met een atoombom. De Amerikanen dubben nog over het doelwit. Moet het de stad Kokura worden of Nagasaki? Op 8 augustus wordt de *operation order* getekend. Om tien minuten over half vier in de nacht vertrekt een bommenwerper vanaf het eiland Tinian in de Stille Oceaan met de 'Fat Man' aan boord. Door het slechte weer boven de stad Kokura wijkt de bommenwerper uit naar Nagasaki. Op 8 augustus tekent president Truman zonder enige ceremonie, pracht of praal, met een goedkoop pennetje van tien dollarcent, het Handvest van de Verenigde Naties met het daarin vastgelegde verbod op oorlog. Op één dag twee handtekeningen: de ene jaagt tienduizenden mensen de dood in, de andere geeft miljoenen hoop.

De barbarij van de Tweede Wereldoorlog met zijn ongekende wreedheden en onvoorstelbare humanitaire tol van naar schatting vijftig miljoen mensenlevens heeft het denken over oorlog definitief veranderd.

Dit wil niet zeggen dat er voordien geen pogingen zijn ondernomen om oorlog aan banden te leggen. Bekend is de theorie van de rechtvaardige oorlog waarmee Augustinus en vele denkers na hem het recht tot oorlog, *ius ad bellum*, willen beperken. Ten oorlog trekken is alleen te rechtvaardigen indien aan criteria is voldaan. Het voornaamste en breed geaccepteerde criterium is de noodzaak van een rechtvaardige oorzaak. Gebruik van militair geweld is alleen te rechtvaardigen indien dat in reactie is op een voorgaand delict.¹ Maar, constateert Erasmus al in 1517, "Wie, in Gods naam, zou als er oorlog uitbreekt, zijn eigen zaak niet gerechtvaardigd vinden?"²

Daarnaast zijn er pogingen om de schade van de oorlog zelf te beperken. Wat mag wel en wat niet in oorlogstijd? Het is de Godsvredebeweging in de Middeleeuwen die het gebruik van geweld tegen vrouwen, kinderen, geestelijken, pelgrims, reizigers en kooplieden en het plunderen van huizen en vee verbiedt. Daarmee legt de kerk de grondslag voor het recht tijdens oorlog, *ius in bello*, dat twee belangrijke beginselen kent: discriminatie tussen combattanten en non-combattanten en de proportionaliteit van het geweld.

Het is Hugo de Groot die in 1625 het recht tot en het recht tijdens oorlog handzaam combineert in zijn meesterwerk *Over het recht van oorlog en vrede*.³ Hij legt hiermee de grondslag voor het internationaal recht. “Door veel te begrijpen, heb ik niets bereikt”, zijn de laatste woorden van Hugo de Groot op zijn sterfbed. En in zekere zin heeft hij gelijk: de heersende praktijk blijft de komende eeuwen dat het voeren van oorlog gewoon een voorrecht is van het soevereine gezag, “*for a good reason, a bad reason or no reason at all*”.⁴

De Napoleontische oorlogen staan te boek als de eerste ‘totale oorlogen’ vanwege een algemene dienstplicht die miljoenen mensen mobiliseert en omdat een groot deel van Europa in een slagveld verandert. De Amerikaanse Burgeroorlog (1861-1865) gaat de geschiedenis in als de eerste ‘moderne oorlog’. De inzet van de spoorwegen, de telegraaf, ijzeren schepen, onderzeeboten, surveillance in de lucht (per hete luchtballon), het automatische machinegeweer (de Gatlin Gun) en de loopgraven zijn voorbode van de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog.

In 1863 tekent president Abraham Lincoln de Lieber Code.⁵ Het is de eerste officiële code die het gedrag en de handelingen van een leger aan humanitaire regels bindt. De code heeft de grootschalige verwoesting in de Zuidelijke staten niet voorkomen, maar is een belangrijke inspiratiebron voor de verdere ontwikkeling van het internationaal humanitair recht.

De angst voor de totale, moderne oorlog dwingt staten om juridische beperkingen op interstatelijke conflicten overeen te komen. Tijdens de Haagse Vredesconferenties die uitmondten in de Conventies van Den Haag maken staten afspraken over vreedzame beslechting van internationale geschillen (1899) en over de beperking van geweld voor de invordering van schulden (1907), tenzij de schuldenaar-staat zich verzet tegen arbitrage of compromisregelingen.⁶ Toch breekt die totale, moderne oorlog uit.

Na de Eerste Wereldoorlog richten 42 staten de Volkenbond op, de eerste permanente organisatie die collectieve veiligheid nastreeft. Het Handvest van de Volkenbond verplicht de lidstaten voor hun onderlinge geschillen een beroep te doen op arbitrage. De lidstaten komen in aanvulling op het Handvest in 1928 het Algemeen Verdrag tot Verzaking aan de Oorlog overeen. In dit verdrag, dat ook bekendstaat als het Briand-Kellogg Pact – naar de toenmalige ministers van Buitenlandse zaken van Frankrijk en de Verenigde Staten – ‘veroordelen’ de partijen oorlogvoering als middel om internationale geschillen te beslechten en ‘verwerpen’ zij oorlog als instrument van nationale politiek in hun onderlinge betrekkingen. Het is een ware doorbraak in het denken van staten over het gebruik van militair geweld als moreel acceptabel middel om hun doelen te bereiken.

Het Briand-Kellogg Pact heeft echter fatale tekortkomingen. Het bevat geen sanctiemechanisme om adequaat te reageren op schendingen van het oorlogsverbod. De grenzen van rechtmatige zelfverdediging zijn onbepaald. Bovendien kunnen staten het verbod op oorlog gemakkelijk omzeilen bij kleinschalige interstatelijke gewapende conflicten en ook bij grootschalige gewapende conflicten als een formele oorlogsverklaring ontbreekt. Zonder oorlogsverklaring of in een situatie waarin betrokken staten de kwalificatie oorlog verwerpen, is er immers geen sprake van oorlog. Uiteindelijk tekenen 62 staten het Briand-Kellogg Pact. Maar noch het Pact noch de Volkenbond kan de

expansionistische politiek van Duitsland, Italië en Japan voorkomen.

Al in augustus 1941, terwijl Nazi-Duitsland op alle fronten onstuitbaar aan de winnende hand is, leggen Churchill en Roosevelt met het Atlantisch Handvest de basis voor de Verenigde Naties en het verbod op oorlog. Aan boord van een oorlogsschip in de baai van Placentia, Newfoundland, stellen beide leiders dat alle naties “*for realistic as well as spiritual reasons*” moeten komen tot de afschaffing van het gebruik van geweld (artikel 8) zodat “*all the man in all the lands may live out their lives in freedom*” (artikel 6). Na de aanval op Pearl Harbour in december 1941 ondertekenen 26 landen, waaronder de Nederlandse regering in ballingschap, voor dit ideaal, dat overigens, zo maakt de Britse regering snel duidelijk, niet van toepassing is voor de koloniën.

Het Atlantisch Handvest legt de basis voor de Verenigde Naties. In 1945, nog voor het einde van de Tweede Wereldoorlog, vindt van april tot en met juni in San Francisco de oprichtingsvergadering plaats. Op 26 juni ondertekenen vijftig staten het Handvest van de Verenigde Naties, vastbesloten om de “komende geslachten te behoeden voor de gesel van de oorlog, die twee maal in ons leven onnoemelijk leed over de mensheid heeft gebracht” met het doel “internationale vrede en veiligheid te handhaven (...) in overeenstemming met de beginselen van gerechtigheid en internationaal recht”. Deze laatste toevoeging is overigens te danken aan een amendement van de Nederlandse delegatie in San Francisco.⁷ Het handvest bevat een ondubbelzinnig verbod op oorlog. Het geweldverbod (artikel 2, lid 4) verbiedt staten niet alleen geweld toe te passen in hun internationale betrekkingen maar ook om te dreigen met het gebruik van geweld. Het geweldverbod kent slechts twee uitzonderingen: gebruik van geweld door of namens de Veiligheidsraad en individuele of collectieve zelfverdediging.

Na afloop van de conferentie moet de jonge secretaris-generaal het Handvest met vijftig handtekeningen

afleveren bij president Truman, gastheer van de conferentie. In het kleine militair toestel dat van San Francisco naar Washington vliegt besluit hij, zich bewust van de bijzondere historische waarde van het Handvest, de enige in het toestel aanwezige parachute niet zelf aan te gespen maar te bevestigen aan het Handvest.⁸

De barbarij van de Tweede Wereldoorlog leidt niet enkel tot een verbod op oorlog maar ook tot de erkenning en bescherming van de rechten van de mens als bakens in het internationaal verkeer.⁹ Die erkenning resulteert niet enkel in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens (1948) maar ook in het anti-genocideverdrag (1948). Bovendien komt in het kader van het Internationale Comité van het Rode Kruis, in aanvulling op eerdere conventies die zich richten op medische en menselijke zorg voor gewonde soldaten en de behandeling van krijgsgevangenen, de Vierde Geneefse Conventie tot stand (1949) ter bescherming van burgers tijdens oorlog en onder bezetting.

Het geweldverbod voor staten, de erkenning van de rechten van de mens en de bescherming van burgers in oorlogstijd zijn op te vatten als een humanisering van de internationale rechtsorde. In deze internationale rechtsorde is er steeds een belangenstrijd tussen de machtspolitiek van staten en de menselijke waardigheid van personen. In het bijzonder sinds de Tweede Wereldoorlog lijkt er sprake van een paradigmawisseling “van een primaire gerichtheid op de bescherming van statelijke belangen naar een gerichtheid op de bescherming van de belangen van diegenen aan wie staten uiteindelijk hun bestaansrecht danken: mensen, groepen, volken”.¹⁰ Deze humanisering van de rechtsorde impliceert dat de belangen van de staat niet langer per definitie het zwaarste wegen. De strijd tegen de oorlog is “een lang vol te houden poging om stapsgewijs land te veroveren op de machtspolitiek die verzuimt menselijke waardigheid als uitgangspunt te nemen”.¹¹

De 20ste eeuw is de eeuw van oorlog. Op de twee wereldoorlogen volgt niet de gehoopte wereldvrede maar de

Koude Oorlog. Ook na de val van de Muur breekt de wereldvrede niet uit maar blijven bestaande oorlogen voortduren en ontbranden er nieuwe oorlogen, waarvan sommige zelfs een genocidaal karakter hebben. Maar in de 20ste eeuw komt er ook in reactie op de barbarij van de oorlog een tegenbeweging op gang, een beweging die de oorlog wil uitbannen. Het is een beweging van mensen die 'de gesel van de oorlog' aan den lijve hebben ervaren. Een beweging die haar oorsprong vindt in een generatie die bezield is door het visioen van 'nooit meer oorlog'. Het is geen beweging van dromers maar van nuchtere idealisten die beseffen dat het, na die gruwelijke episode uit de geschiedenis, zo niet verder kan. Deze generatie van nuchtere idealisten sterft nu langzaam uit. Wat is er terechtgekomen van hun missie 'nooit meer oorlog'? Is de vrede aan de winnende hand of is 'nooit meer oorlog' een verloren visioen?

Die vraag heeft onder invloed van de eurocrisis in Europa een onverwachte actuele lading gekregen in de waarschuwende woorden van de voorzitter van de Europese Raad Herman van Rompuy, dat met de euro ook de Europese Unie, onze grootste garantie op vrede, zal vallen. "Alles wat we in tientallen jaren hebben opgebouwd, een eiland van vrede en stabiliteit, zou op de helling komen. De Europese gedachte, waaraan we zoveel te danken hebben, zou worden opgegeven."¹²

Dit essay wil de tussenstand opmaken van de strijd tegen de oorlog en voor de humanisering van de internationale rechtsorde, van de strijd tussen de machtspolitiek van staten en hun neiging tot oorlog en de droom van mensen en hun verlangen naar vrede en een menswaardig bestaan.

2. Oorlog op retour

Het is frappant dat in het Handvest van de Verenigde Naties geen definitie is te vinden van de oorlog die het verbiedt. Het Handvest refereert enkel aan “handelingen van agressie”, “verstoringen van de vrede” en “bedreigingen van de vrede”, maar vermijdt de term oorlog. Deze abstracte termen verhullen het ware gezicht van de oorlog. “Oorlog is de kleur van de aarde die in je gezicht explodeert, het gehuil van je smekende kind, de geur van rook en angst.”¹

Het antwoord op de vraag of er sinds de Tweede Wereldoorlog, sinds de instelling van het geweldverbod voor staten, meer of juist minder oorlogen zijn gevoerd hangt af van de vraag wat onder oorlog verstaan moet worden. Er bestaat geen breed geaccepteerde definitie van het begrip oorlog. De simpelste en daarmee onvermijdelijk afstandelijke definitie is: “georganiseerd geweld dat door politieke eenheden tegen elkaar wordt gebruikt”.² Er zijn ook meer complexe, restrictieve definities die de nadruk leggen op specifieke kenmerken zoals (1) het gesanctioneerde (of gelegaliseerde) gebruik van geweld of potentieel aan geweld, (2) door tenminste leden van een gemeenschap of een staand leger van militairen, (3) speciaal georganiseerd voor dat doel, al is het maar informeel of tijdelijk, (4) tegen meerdere ongespecificeerde leden van een andere gemeenschap, of herkenbare separate sociale entiteiten zoals stammen of staten, (5) gericht op het uitschakelen, doden of toebrengen van ernstig letsel, of het op een andere manier verminken van leden van de andere gemeenschap, of gericht op een ander doel, bijvoorbeeld het veroveren van land, vrouwen, buit, dat het waarschijnlijk maakt dat de leden van de andere gemeenschap gedood moeten worden of onschadelijk moeten worden gemaakt om het doel te bereiken.³

Oorlog is dus een complex begrip dat zich niet eenvoudig laat definiëren en afbakenen. Dat geldt tot op de dag van vandaag. Illustratief is het verschil van mening tussen president Obama en het Amerikaanse Huis van Afgevaardigden over de vraag of de participatie van de Verenigde Staten in *Operation Unified Protector* van de NAVO betekent dat er sprake is van oorlog met Libië. In de ogen van Obama zijn de Verenigde Staten niet in oorlog maar enkel betrokken bij “*not an open-ended military action, the kind of which might otherwise be described as a war*”.⁴

Er zijn geen duidelijke richtlijnen of criteria die bepalen of er sprake is van een militaire actie of van een oorlog. “*The issue of what constitutes a war is therefore strikingly complex*”.⁵

Onderzoekers naar trends in het aantal oorlogen⁶ hanteren voor het begrip oorlog strikte definities die bepalend zijn voor de vraag of oorlogen en doden in de statistieken verschijnen. Onderzoekers verbonden aan de op dit gebied gezaghebbende Universiteit van Uppsala spreken over gewapend conflict indien er sprake is van (a) een geschil met betrekking tot het politieke karakter respectievelijk de samenstelling van een regering en/of de status van een territoriaal gebied waarbij (b) gewapend geweld wordt gebruikt, waarbij (c) tenminste één van de conflictpartijen een regering van een staat is en er (d) jaarlijks minimaal 25 doden op het slagveld vallen. Onder slagveld verstaan de onderzoekers dan zowel het traditionele militaire slagveld als guerrilla-activiteiten en bombardementen op militaire doelwitten maar ook op stedelijke gebieden.

Deze definitie van gewapend conflict lijkt scherp en eenduidig, maar de grenzen zijn diffuus en arbitrair. Dat roept onvermijdelijk methodologische vragen op. In de eerste plaats is het onduidelijk welke vormen van politiek geweld van niet-statelijke actoren tegenover de overheid meegenomen worden bij intrastatelijke conflicten. In de tweede plaats is de drempelwaarde van het aantal direct aan oorlogshandelingen gerelateerde aantal doden arbitrair. De

onderzoekers verbonden aan het Uppsala Conflict Data Program hanteren een drempelwaarde van 25 doden per jaar en spreken in dat geval over een *minor conflict*. Andere onderzoekers nemen enkel gewapende conflicten in hun statistieken op indien er sprake is van een hoge geweldsintensiteit waarbij het aantal doden per jaar minimaal duizend moet zijn. De gehanteerde drempelwaarde bepaalt of de Falklandoorlog met 907 doden of de oorlog tussen Rusland en Georgië in 2008 met ongeveer 850 doden wel of niet in de statistiek voorkomt. In de derde plaats zijn de criteria onduidelijk die bepalen wanneer een gewapend conflict start en eindigt. Dit verklaart waarom de uitkomsten van verschillende kwantitatieve onderzoeken naar het aantal gewapende conflicten markante verschillen vertonen.⁷

Daarnaast zijn er allerlei beperkingen die van invloed zijn op kwantitatieve onderzoeken naar het aantal gewapende conflicten. De aanwezigheid en betrouwbaarheid van informatie is lang niet altijd verzekerd. Bovendien baseren kwantitatieve onderzoeken zich altijd op informatie op het niveau van landen en jaren, waardoor grote lokale verschillen geneutraliseerd worden in het aggregeren van informatie. Bovendien blijkt het opleveren van cijfers per land en per jaar niet zo gemakkelijk als op het eerste oog lijkt.⁸

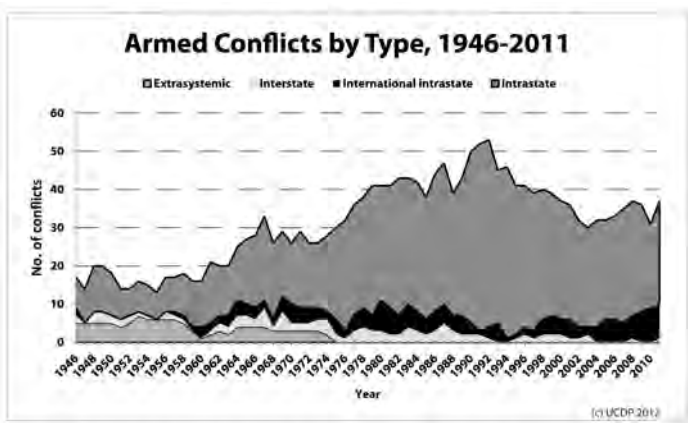
Blijft de vraag of het aantal gewapende conflicten na 1945 is afgenomen of niet. Er kan daarbij een onderscheid gemaakt worden tussen interstatelijke conflicten tussen ten minste twee statelijke partijen en intrastatelijke conflicten waarbij naast een statelijke ook één of meer niet-statelijke conflictpartijen betrokken zijn. Daarnaast zijn er intrastatelijke conflicten die door de betrokkenheid van andere staten internationaliseren; Vietnam en Afghanistan zijn daarvan treffende voorbeelden. Ten slotte zijn er nog de extrastatelijke conflicten, dat zijn de bevrijdingsoorlogen die zich voordeden in de dekolonisatieperiode.

Omdat oorlogen beeldbepalend zijn in de media – *if it bleeds it leads* – ontstaat al snel het beeld dat er sinds 1945

bij voortdurende oorlogen zijn geweest en we in een wereld leven die steeds gewelddadiger wordt. Het aantal interstatelijke conflicten tussen 1945 en 2012 is echter betrekkelijk beperkt. Dit is des te opmerkelijker omdat het aantal staten vanaf 1946 sterk stijgt. Er zijn 66 staten in 1946, 122 in 1964, 164 in 1982 en 187 in 2001 en 196 staten in 2012.⁹ Een toename van het aantal interstatelijke conflicten ligt dus in de lijn der verwachtingen, maar dit doet zich niet voor. Dat komt voor een belangrijk deel doordat tijdens de Koude Oorlog de NAVO- en Warschaupactlanden een rechtstreekse militaire confrontatie met elkaar niet aandurven, maar ook nieuwe staten, zoals in Afrika, voeren een zeer gering aantal oorlogen met elkaar. De vaak volstrekt willekeurig getrokken grenzen leveren voldoende conflictstof op, maar de eerste generatie postkoloniale leiders is zich goed bewust van het domino-effect van desintegratie en oorlogen als zij de grenzen van elkaars staten ter discussie gaan stellen. Daarom geldt binnen het kader van de Afrikaanse Unie, met steun van de Verenigde Naties, de afspraak dat de grenzen op het Afrikaanse continent zijn bevroren.¹⁰ De belangrijkste grenswijzigingen zijn dan ook afscheidingen door onafhankelijkheidsoorlogen, zoals Eritrea en Zuid-Soedan, die echter plaatsvonden binnen de bestaande grenzen van Ethiopië en Soedan.

Vanaf 1945 tot het einde van de Koude Oorlog is er sprake van een lange periode waarin het aantal extra- en interstatelijke gewapende conflicten respectievelijk afneemt en beperkt blijft maar het aantal intrastatelijke conflicten toeneemt.

In het midden van de jaren zeventig komt er een einde aan de extrastatelijke gewapende conflicten, de onafhankelijkheidsoorlogen die na het einde van de Tweede Wereldoorlog uitbreken en leiden tot de dekolonisatie. Het einde van het koloniale tijdperk leidt echter niet tot een daling van het aantal gewapende conflicten. Daar zijn twee redenen voor. Het einde van de kolonisatie leidt tot een toename van het aantal intrastatelijke conflicten over de rege-

Figuur 1. Gewapende conflicten 1946-2011¹¹

ringsmacht. Ook de geopolitieke spanning van de Koude Oorlog leidt tot een toename van het aantal gewapende conflicten. Alleen in Europa is de Koude Oorlog echt koud.

Aan het einde van de jaren veertig was ongeveer vijftig procent van het aantal gewapende conflicten een burgeroorlog, begin jaren negentig is dit percentage gestegen tot bijna negentig procent. Deze stijging is voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de stijging van het aantal staten sinds 1946. De kans dat in een staat een burgeroorlog uitbreekt, is nu ongeveer gelijk aan de kans dat eind jaren vijftig een burgeroorlog uitbreekt. En sinds het einde van de Koude Oorlog is de kans dat een staat met een burgeroorlog wordt geconfronteerd juist kleiner geworden.¹²

Er bestaat overigens gerede twijfel of een deel van de conflicten op het Afrikaanse continent wel correct is ingedeeld in de categorie intrastatelijke conflicten. In een aantal conflicten gaat het weliswaar niet om twee gelijkwaardige staten die met elkaar in oorlog zijn maar om een relatief sterkere staat die een zwakke, gefaalde staat leegplundert zonder formeel gebied te annexeren. Een goed voorbeeld hiervan is DR Congo, waar op een gegeven moment Rwanda, Oeganda, Angola, Zimbabwe en Soedan militair actief

zijn en de rijkdommen plunderen. Oeganda bezet tussen 1996 en 2003 een gebied in DR Congo dat groter is dan Oeganda zelf en buit het systematisch uit. De officiële export van goud door Oeganda stijgt dan ook van 12,4 miljoen dollar in 1994-1995 naar 110 miljoen dollar in 1996-1997.¹³

De cijfers van de laatste twee decennia laten nog een ander, contra-intuïtief beeld zien. Direct na beëindiging van de Koude Oorlog is er na een korte opleving een markante daling van het aantal intrastatelijke conflicten zichtbaar. Hoewel er in de jaren negentig sprake is van intens geweld en zelfs van genocide (Rwanda) en etnische zuivering (Bosnië), komen er meer oorlogen tot een einde dan er nieuwe beginnen. In die periode tussen 1988 en 2008 daalt het aantal gewapende conflicten met een hoge intensiteit met 78%.

Er is geen sluitende verklaring voor de gestage daling van het aantal gewapende conflicten. Verschillende factoren lijken een positief en elkaar versterkend effect te hebben. De meest robuuste verklaring voor de daling van het aantal gewapende conflicten is echter het einde van de Koude Oorlog. Het einde van de Sovjet-Unie maakt ook een einde aan de rivaliteit tussen twee supermachten en daarmee aan de politieke en materiële steun aan verschillende partijen in gewapende conflicten. Een derde van de gewapende conflicten sinds de Tweede Wereldoorlog vindt zijn oorsprong in de Koude Oorlog.¹⁴

Bovendien ontstaat door het beëindigen van de Koude Oorlog meer politieke ruimte en wil binnen de Verenigde Naties en andere mondiale en regionale organisaties om bij te dragen aan conflictoplossing. Er is sprake van een grote opleving van het internationaal activisme door de Verenigde Naties. Een paar cijfers illustreren deze opleving. Het aantal vredesoperaties verdrievoudigt tussen 1988 en 2008. Het aantal landen dat bereid is troepen te leveren aan vredesoperaties neemt toe van 51 in 1988 tot ruim 200 in 2008. In 2011 is het aantal landen gedaald tot 52. Het aan-

tal vredesafdwingende interventies met machtiging van de VN Veiligheidsraad stijgt van 0 in 1989 tot 40 in 2008. Ook andere vredesbevorderende activiteiten (van bemiddeling tussen strijdende partijen tot vredesopbouw na het conflict) nemen in deze periode een enorme vlucht.¹⁵ De groeiende rol van de VN in het adresseren van gewapende conflicten staat niet op zichzelf. Ook andere internationale organisaties, individuele landen en duizenden civiele samenlevingsorganisaties dragen in oorlogsgebieden bij aan het bevorderen van vrede.¹⁶

Het is niet mogelijk een causaal verband te leggen tussen de toename van het internationaal activisme en de afname van het aantal gewapende conflicten. Een groeiende hoeveelheid bewijsmateriaal ontleend aan kwantitatieve studies toont echter aan dat internationaal activisme van de statengemeenschap, ondanks een laag slagingspercentage van VN-vredesoperaties, de kans op duurzame vredesovereenkomsten vergroot.¹⁷ Dit is ondanks de bescheiden investeringen in deze operaties die minder dan 1% van de jaarlijkse wereldwijde defensie-uitgaven bedragen.¹⁸

Naast het einde van de Koude Oorlog en de toenemende politieke ruimte voor internationaal activisme wordt er in onderzoek een verband gelegd tussen de omvang van het Bruto Nationaal Product (BNP) per inwoner als een indicator van de capaciteit van de overheid en het risico op oorlog. Uit kwantitatief onderzoek¹⁹ blijkt een verband tussen de stijging van het nationaal inkomen in de laatste twee decennia en een graduele daling van het aantal gewapende conflicten. Deze theorie wordt echter ook gerelativeerd door onderzoekers die erop wijzen dat de groei van het BNP per inwoner veel te geleidelijk verloopt om de afname van het aantal gewapende conflicten na 1989 geloofwaardig te verklaren.

Markant is de opleving van het aantal gewapende conflicten na 2001. Negen van de 34 conflicten die in de periode van 2004-2008 (opnieuw) starten zijn geassocieerd met islamistisch politiek geweld. In vier van de vijf meest

dodelijke oorlogen (Irak, Afghanistan, Pakistan, Somalië) zijn de Verenigde Staten en westerse bondgenoten betrokken bij interne conflicten tussen islamitische opstandelingen en hun nationale overheid.²⁰ Een zorgelijke ontwikkeling omdat het de perceptie van *the West against the rest* voedt, en dat kan gevolgen hebben voor zowel de internationale verhoudingen als de verhoudingen binnen Europese landen. Bovendien wijzen opiniepeilingen²¹ erop dat moslims die Al Qaida steunen primair gemotiveerd zijn door hun perceptie van vijandschap van het Westen tegenover de islam. Dezelfde opiniepeilingen geven overigens aan dat de steun van Al Qaida in de islamitische wereld afneemt, niet vanwege de oorlog tegen het terrorisme maar vanwege het terroristisch geweld zelf. De overige 25 gewapende conflicten in de aangegeven periode hebben geen andere gemeenschappelijke kenmerken dan dat het arme landen betreft.

Het is raadzaam om voorzichtig te zijn met het verbinden van conclusies aan trends die betrekking hebben op een periode korter dan tien jaar. Het beeld van de laatste tien jaar is onrustig. Na een lange periode van daling was er in de periode 2004-2009 een stijging en in 2009-2010 weer een daling te zien in het aantal gewapende conflicten. In 2011, dat nog niet in de grafiek is opgenomen, is er juist weer sprake van een stijging.²²

De trend van gewapende conflicten sinds de Tweede Wereldoorlog laat een gemengd beeld zien. Gewapende extrastatelijke conflicten behoren tot de geschiedenis. Interstatelijke conflicten zijn een zeldzaamheid. Het aantal intrastatelijke conflicten stijgt vanaf 1946 tot begin jaren negentig en is de afgelopen twee decennia aan het dalen, hoewel het beeld de laatste jaren onrustig is met een lichte stijging in de periode 2004-2009 en het jaar 2011. Het aantal geïnternationaliseerde intrastatelijke conflicten neemt echter toe.

Na de Tweede Wereldoorlog is het aantal oorlogen on-

danks de leus 'nooit meer oorlog' decennia lang toegenomen. Pas sinds begin jaren negentig neemt het aantal oorlogen gestaag af en lijkt oorlog eindelijk op zijn retour.

3. Oorlog minder dodelijk

“*Believe it or not, they want to kill us.*” Dit is de beginregel van een gedicht van Reesom Haile, een dichter in Eritrea. Zijn bekendheid blijkt niet uit omzetcijfers maar uit de vanzelfsprekendheid waarmee veel van zijn landgenoten zijn gedichten uit het hoofd declameren. *Believe it or not* refereert aan de vele oorlogen die het land overspoeld hebben. Maar *Believe it or not* gaat vooral over de schok, over het ongeloof dat een mens ervaart op het moment dat een ander mens welbewust uit is op zijn dood. “*Still we’re shocked | The Weyanes invaded | And said You should be dead. | Believe it or not | They want to kill us...*”¹

Deze schok, dit ongeloof vormt misschien wel het wesen van de oorlog, dat zich niet laat vangen in kwantitatief onderzoek. Toch is dat onderzoek van belang om zicht te krijgen op de omvang van de gruwelijkheid van de oorlog. Kwantitatief onderzoek naar gewapende conflicten richt zich daarom niet enkel op het aantal gewapende conflicten maar ook op het aantal slachtoffers dat daarbij valt. Het spreekt vanzelf dat de schatting van het jaarlijkse aantal oorlogsslachtoffers veel moeilijker te bepalen is dan het aantal gewapende conflicten. Ook hier is de definitie van oorlogsslachtoffers een complicerende factor. Er zijn op hoofdlijnen drie verschillende categorieën.

Een eerste categorie betreft gesneuvelde combattanten, een categorie van dodelijke slachtoffers onder militairen verbonden aan een statelijke partij. Deze categorisering is onder meer van belang bij de evaluatie van de militaire strategie en de toegepaste tactieken.

Een tweede categorie richt zich op de vergelijking tussen het aantal dodelijke slachtoffers onder combattanten en non-combattanten. Deze meer normatieve categorisering is van belang in het licht van het internationaal

humanitair recht, in bijzonder de Vierde Geneefse Conventie die zich richt op de bescherming van burgers in oorlogstijd en onder bezetting. Deze categorisering kan gebruikt worden om vast te stellen of partijen zich houden aan de beginselen van proportionaliteit, discriminatie en voorzorg.

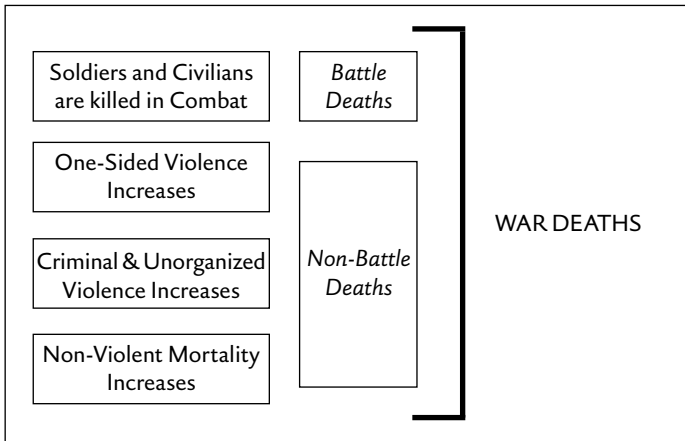
Een derde categorie richt zich op het aantal doden op het slagveld² (*battle deaths*) zonder daarbij onderscheid te maken tussen combattanten en non-combattanten. *Battle deaths* betreft de slachtoffers veroorzaakt door het gebruik van gewapend geweld tijdens gevechtshandelingen. Deze categorie geeft een beeld van het aantal slachtoffers tijdens militaire gevechten. Juist omdat hierbij het onderscheid tussen militairen en burgers ontbreekt, is het een veelgebruikte categorisering om over een langere periode het aantal slachtoffers van interstatelijke en intrastatelijke oorlogen met elkaar of onderling te vergelijken zonder onderscheid te maken tussen doden die vallen door legitiem en niet-legitiem geweld. Het aantal *battle deaths* vormt de meest basale en universeel geaccepteerde indicator voor de intensiteit van een gewapend conflict.

Deze drie categorieën omvatten niet alle doden tijdens een oorlog. Er zijn ook slachtoffers die vallen door eenzijdig geweld zoals het liquideren van krijgsgevangenen en genocidaal geweld. In een gewapend conflict moet er steeds sprake zijn van een wederkerige dreiging met dodelijk geweld door de tegenstander. Indien er sprake is van aanvallen op en slachtingen onder non-combattanten, zoals dat het geval was tijdens de genocides in Cambodja en Rwanda, dan worden de doden niet meegerekend onder *battle deaths* maar onder slachtoffers van indirect oorlogsgeweld. Dat geldt ook voor crimineel en ongeorganiseerd geweld dat ontstaat door oorlogsomstandigheden.

Daarnaast sterven er mensen indirect door oorlogsgeweld als gevolg van hongersnood en ziektes veroorzaakt of verergerd door oorlogsomstandigheden. Over het verband tussen oorlogvoering en humanitaire crisis is veel minder

bekend dan over het verband tussen politieke en militaire factoren, gewapend conflict en het aantal *battle deaths*.

Het totaal aan oorlogsslachtoffers bestaat uit de *battle deaths* en de *non-battle deaths* door eenzijdig, crimineel en ongeorganiseerd geweld en het dodental door hongersnood en ziektes als indirect gevolg van oorlogsgeweld. Op deze wijze is het, althans in theorie, mogelijk het aantal slachtoffers door oorlog af te zetten tegen het aantal slachtoffers in een situatie zonder oorlog.

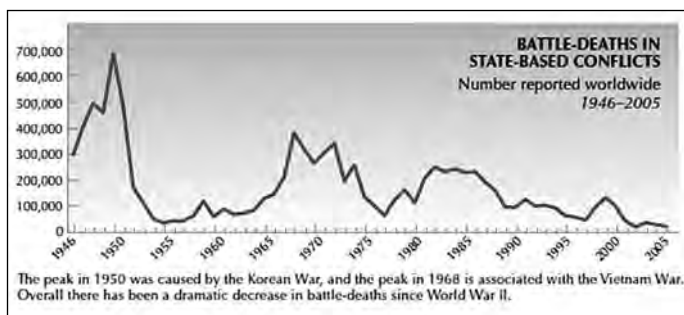

Figuur 2. War deaths³

Er zijn verschillende databases beschikbaar die inzicht geven in het aantal slachtoffers door oorlogsgeweld. Onderstaande grafiek is gebaseerd op het aantal *battle deaths* dat (a) gedocumenteerd is door een betrouwbare bron, (b) waarbij er voldoende bewijs is dat het slachtoffer toe is te wijzen aan een specifieke militaire campagne of vorm van politiek geweld en (c) valt in een gewapend conflict waarin meer dan 25 doden per jaar vallen. Binnen deze definitie vallen zowel combattanten als non-combattanten die door direct oorlogsgeweld om het leven komen.

Ook deze gevolgde methodologie voor het betrouwbaar en consistent tellen van het aantal *battle deaths* heeft haar

beperingen. De eis dat in elk geval één van de partijen in het gewapende conflict een staat is, sluit oorlogsslachtoffers van gewapend conflict tussen niet-statelijke partijen uit. De *non-battle deaths* zijn niet opgenomen in deze grafiek.

Figuur 3. Overzicht battle deaths 1946-2005⁴

Net als het aantal gewapende conflicten laat ook het aantal slachtoffers door oorlogsgeweld over het geheel genomen een dalende trend zien. In de grafiek zijn duidelijke pieken te zien, veroorzaakt door de dodelijkste gewapende conflicten, in het bijzonder de Chinese burgeroorlog (1946-1949), de Koreaanse Oorlog (1950-1953), de oorlog in Vietnam (1955-1975), de oorlog tussen Iran en Irak (1980-1988) en de Afghaanse Oorlog (1978-2002). Deze vijf conflicten behoren tot de bloedigste gewapende conflicten met exceptionele aantallen oorlogsslachtoffers die zich, met uitzondering van de langgerekte burgeroorlog in Afghanistan, duidelijk aftekenen in de grafiek. Het aandeel van deze vijf conflicten op het totaal aantal gewapende conflicten sinds 1945 is klein (zo'n 2%) maar het aandeel van deze vijf bloedige conflicten in het totaal aantal oorlogsslachtoffers sinds 1945 is enorm (zo'n 57%).⁵ Oost- en Zuidoost-Azië blijven de bloedigste regio's tot het midden van de jaren zeventig, wanneer de oorlog in Vietnam tot een einde komt.

Tegen het midden van de jaren tachtig is het dodental

door oorlogsgeweld vooral het gevolg van gewapende conflicten in het Midden-Oosten, waar de langdurige oorlog tussen Irak en Iran veel doden eist, Afrika en Centraal- en Zuid-Azië. Het aantal slachtoffers door oorlogsgeweld neemt vanaf het einde van de jaren tachtig tot het einde van de jaren negentig af, terwijl er zich wel een sterke stijging voordoet van het aantal gewapende conflicten in Afrika. In 1999 valt wereldwijd tweederde van alle oorlogsslachtoffers in Afrika. Na 1999 daalt het aantal slachtoffers, met uitzondering van 2008. Sinds 2005 vallen de meeste slachtoffers in Sub-Sahara Afrika en in Centraal- en Zuid-Azië in gewapende conflicten in Sri Lanka, Afghanistan en Pakistan.

De afname van het aantal slachtoffers op het slagveld hangt in belangrijke mate samen met de aard van de gewapende conflicten. Deze worden uitgevochten met kleinere en lichtgewapende eenheden, die minder frequente en minder omvangrijke veldslagen uitvechten en geen geavanceerde wapensystemen bezitten. Hierdoor vallen er minder doden op het slagveld en is de maatschappelijke ontwrichting in vergelijking met de Tweede Wereldoorlog veel minder groot.

Een belangrijke factor is ook dat de supermachten nu niet meer de ene of juist de andere conflictpartij steunen met wapens, voorraden, geld of in logistiek opzicht en daarmee de intensiteit van het geweld aanwakkeren, zoals gebeurde in de Koude Oorlog.

Doordat de schaal van oorlogvoering kleiner is, neemt ook het aantal indirecte slachtoffers af. De omvang van vluchtelingenstromen en de kwetsbaarheid van bevolkingsgroepen voor honger en ziekte nemen af naarmate de schaal en intensiteit van oorlogvoering afnemen. Bovendien blijkt dat door de toegenomen gezondheidszorg in vreedstijd de kwetsbaarheid van vooral kinderen voor ziektes in oorlogstijd is afgenomen. Daarnaast is de omvang en de effectiviteit van humanitaire hulp tijdens gewapende conflicten sterk gegroeid.⁶

4. Burgers onder vuur

Khaled Yahya Zukari, een chauffeur, verlaat de stad over de weg aan de rand van Daraya, samen met zijn 34-jarige vrouw Musreen en hun zeven maanden oude dochter. “Wij waren onderweg naar Senaya toen er plotseling op ons geschoten werd. Ik zei tegen mijn vrouw dat zij op de vloer moest gaan liggen maar een kogel raakte de bus, doorboorde mijn baby en trof mijn vrouw. Het was een en dezelfde kogel. Zij waren beiden dood. Het schieten kwam uit de bomen, uit een begroeid gebied. Misschien waren het militanten die zich verborgen achter de bomen en dachten dat we een militaire bus waren die soldaten vervoerde.”¹

Met de universele aanvaarding van de rechten van de mens en de humanisering van de internationale rechtsorde is ook de aandacht voor burgerslachtoffers sterk toegenomen. De term burger lijkt duidelijk. De Geneefse Conventie definieert een burger als een persoon die niet direct rechtstreeks aan de vijandelijkheden bijdraagt en geen aanspraak kan maken op de status van krijgsgevangene.² In de complexe realiteit van gewapende conflicten is het echter niet altijd duidelijk of er rechtstreeks bijgedragen wordt aan de strijd. Zijn civiele contractanten van het Amerikaanse leger nu burgers of niet? Dezelfde vraag doet zich voor bij parttime deelnemers aan gewapende conflicten, die overdag of gedurende een periode deelnemen aan gevechten om vervolgens weer als burger in de samenleving op te gaan.

In de praktijk blijkt ook dat de definitie van burgerslachtoffer niet altijd duidelijk is. Er zijn verschillende categorieën burgerslachtoffers die in datasets voorkomen. Het kan gaan om (1) dodelijke slachtoffers als gevolg van oorlogsgeweld, (2) gewonden als gevolg van oorlogsgeweld, (3) dodelijke slachtoffers als indirect gevolg van een humanitaire

crisis veroorzaakt door oorlogsgeweld, (4) slachtoffers van eenzijdig gewapend geweld, (5) slachtoffers van verkrachting en andere vormen van seksueel geweld gerelateerd aan gewapend conflict, (6) ontheemden en vluchtelingen door oorlog en (7) de slachtoffers die overlijden na afloop van het conflict door verwondingen opgelopen tijdens de oorlog.³ En elk van deze categorieën kent op zich weer zijn eigen methodologische en statistische problemen.

De diffuse grens tussen burger en combattant en de verschillende categorieën slachtofferschap maken het lastig statistieken over burgerslachtoffers van gewapende conflicten te interpreteren en over langere tijd met elkaar te vergelijken. Daarenboven doen zich uiteraard vele problemen voor bij het verzamelen en verifiëren van gegevens in oorlogsomstandigheden en in contexten waar geen bevolkingsregisters beschikbaar zijn.

In diverse studies⁴ wordt gewezen op een duidelijke trend in de burgerslachtofferratio, dat is het aantal burgerdoden als percentage van het totaal aantal oorlogsdoden. Aan het begin van de 20ste eeuw ligt volgens deze studies het percentage op 10-15%, dat wil zeggen dat 85-90% van de oorlogsdoden combattant waren. In de Tweede Wereldoorlog ligt het percentage op 50% en eind 20ste eeuw zou dit nog verder gestegen zijn en wordt gesproken over een burgerslachtofferratio van 80%, en zelfs 90%.

Over deze trend in de burgerslachtofferratio bestaat echter de nodige discussie. De onderbouwing is zwak en heeft van diverse kanten kritiek gekregen. Deze kritiek vindt mede haar grondslag in historisch onderzoek naar de verhouding tussen militaire en civiele *battle deaths* in specifieke conflicten aan het begin van de 20ste eeuw, zoals de Boerenoorlog (1899-1902), Eerste Wereldoorlog (1914-1918) of de Russische Burgeroorlog (1917-1922), die veel hogere burgerslachtofferratio's aangeven. Het percentage burgerslachtoffers in de Tweede Wereldoorlog wordt mede door historici geschat op minstens 60%. Recente studies zetten ook grote vraagtekens bij de stelling dat de

burgerslachtofferratio eind 20ste eeuw gestegen is naar 80% of meer.⁵

De burgerslachtofferratio van specifieke oorlogen kan vaak met meer zekerheid worden vastgesteld. Zo komt in 2010 uit onderzoek van het Internationale Joegoslavië Tribunaal naar voren dat van de 104.732 doden tijdens de oorlog in Bosnië-Herzegovina (1992-1995) 40% burger en 60% militair is. De oorlog in Sri Lanka (1983-2009) had bijna zeker meer militaire doden dan burgerslachtoffers.⁶ Toch zijn er ook oorlogen, zoals die in Cambodja (1975-1979) en Rwanda (1994), die een burgerslachtofferratio laten zien van 90%. Het belang van onderzoek naar burgerslachtoffers in specifieke gewapende conflicten is evident maar dergelijk onderzoek komt slechts traag op gang. Afghanistan is daarvan een treffend voorbeeld, de VN doen daar pas sinds 2007 gestructureerd onderzoek naar burgerslachtoffers.⁷

Tegelijkertijd is het van belang voor ogen te houden dat het aandeel burgerslachtoffers onder de *battle deaths* relatief beperkt kan zijn in vergelijking met het aandeel burgers onder de *non-battle deaths*, vooral als gevolg van eenzijdig geweld en een humanitaire crisis als gevolg van gewapend geweld.

In intrastatelijke conflicten kunnen gewapende groeperingen een keuze maken tussen het bevechten van hun gewapende vijand of het aanvallen van burgers. Uit onderzoek⁸ onder 226 actoren (43 statelijke en 183 niet-statelijke partijen) tussen 2002-2007 blijkt dat de meeste gewapende partijen (61%) geen aanvallen uitvoeren op burgers. Ook blijkt dat de kans dat gewapende partijen burgers aanvallen toeneemt indien het gewapend conflict drie jaar of langer duurt. Daarbij spelen mogelijk drie factoren een rol: (1) partijen hebben onvoldoende controle over hun troepen om aanvallen op burgerdoelen te voorkomen; (2) partijen hebben of ontwikkelen een gevechtscultuur die burgers veronachtzaamt en besteden geen middelen om aanvallen op burgers te voorkomen; (3) het is juist een strategie om burgers aan te vallen.

Het onderzoek richt zich ook op de vraag welke factoren van invloed zijn op de mate waarin burgerdoelen worden aangevallen door conflictpartijen die hier eenmaal toe zijn overgegaan. Het blijkt dat de schaal een bepalende factor is: hoe groter de schaal van het conflict, hoe minder intentionele aanvallen op burgers; en hoe kleiner de schaal van het conflict, hoe meer aanvallen op burgers plaatsvinden. In conflicten die vergelijkbaar zijn in omvang en duur zijn statelijke en niet-statale conflicten in gelijke mate geneigd tot het intentioneel aanvallen van burgerdoelen.

Er bestaan geen datasets die een consistent beeld geven van het aantal *non-battle deaths* als gevolg van een humanitaire crisis die ontstaat door oorlogsomstandigheden. Omdat echter het aantal conflicten sinds begin jaren negentig daalt, ligt het voor de hand dat het aantal *non-battle deaths* wereldwijd ook is gedaald. Tegelijkertijd hoeft echter de scherpe afname van het aantal *battle deaths* tijdens de conflicten die wel zijn gevoerd, nog niet te betekenen dat het aantal *non-battle deaths* eveneens is gedaald. Het is zelfs mogelijk dat dit is gestegen omdat de meeste conflicten nu worden gevoerd in Afrikaanse gefaalde staten met een arme bevolking die over weinig reserves beschikt, een zwakke of zelfs afwezige sociale infrastructuur en uiterst beperkte medische voorzieningen. Onderstaand overzicht laat negen Afrikaanse conflicten zien met een relatief laag aantal *battle deaths* in vergelijking met een groot aantal slachtoffers als gevolg van een humanitaire crisis. Deze cijfers zijn niet gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek, met uitzondering van data met betrekking tot de DR Congo, maar op rapportages en mediaberichten.

Ondanks de onzekerheid over de juistheid van de aantallen geeft het overzicht aan dat slecht getrainde en toegeruste gevechtseenheden minder goed in staat zijn om veel directe slachtoffers te maken, maar dat hun strijd wel kan leiden tot grote sociale ontwrichting en massaal sterven als er een hongersnood uitbreekt en/of goed drinkwater onbereikbaar is. Daar staat tegenover dat burgers die

Country	Years	Estimates of total war deaths	Battle deaths	Percentage battle dead
Sudan (Anya Nya rebellion)	1963-1973	250,000-750,000	20,000	3-8%
Nigeria (Biafra rebellion)	1967-1970	500,000 to 2 million	75,000	4-15%
Angola	1975-2002	1.5 million	160,475	11%
Ethiopia (not inc. Eritrean insurgency)	1976-1991	1-2 million	16,000	<2%
Mozambique	1976-1992	500,000 to 1 million	145,400	15-29%
Somalia	1981-1996	250,000 to 350,000 (to mid-1990s)	66,750	19-27%
Sudan	1983-2002	2 million	55,500	3%
Liberia	1989-1996	150,000-200,000	23,500	12-16%
Democratic Republic of Congo	1998-2001	2.5 million	145,000	6%

Tabel 1. Overzicht war deaths tegen Afrikaanse conflicten⁹

met oorlog en geweld worden geconfronteerd steeds beter worden opgevangen. In het begin van de jaren negentig van de 20ste eeuw wordt per vluchteling minder dan negentig dollar besteed aan zorg en opvang. In 2006 is dit bedrag verdriedubbeld naar driehonderd dollar per persoon. Het totale bedrag voor vluchtelingenopvang stijgt van twee miljard dollar in 1990 naar zes miljard dollar in 2000 tot achttien miljard dollar in 2008, althans volgens de donoren zelf. Bovendien is de humanitaire hulpverlening effectiever geworden. Dit suggereert dat het aantal *non-battle deaths* moet zijn afgenomen en dat oorlog in elk geval voor vluchtelingen minder gruwelijk is geworden.¹⁰

Het is tot op zekere hoogte begrijpelijk dat er weinig betrouwbare informatie voorhanden is over het aantal burgerslachtoffers in gewapende conflicten. De omstandigheden om op een betrouwbare wijze dode en gewonde burgerslachtoffers te registreren tijdens gewapende conflicten zijn verre van ideaal. Bovendien is het door het ontbreken van bevolkingsregisters bijzonder complex om feiten te verifiëren. Ook het gebrek aan consensus over criteria voor en categorieën van burgerslachtoffers bemoeilijkt het

monitoren van burgerslachtoffers. Toch is objectieve en betrouwbare informatie over burgerslachtoffers van essentieel belang voor de politieke besluitvorming over de vraag wanneer en op welke wijze regeringen en de internationale gemeenschap hun verantwoordelijkheid voor het beschermen van burgers moeten nakomen. Het gebrek aan adequate informatie over burgerslachtoffers is even onbegrijpelijk als onverdraaglijk.

Het is daarom van essentieel belang om systematisch aandacht te besteden aan burgerslachtoffers tijdens gewapende conflicten. In de eerste plaats natuurlijk omdat het beschermen van burgers en het voorkomen van burgerslachtoffers in gewapende conflicten een morele en niet omstreden noodzaak is. In de tweede plaats omdat in de Geneefse Conventies waarin het oorlogsrecht is vastgelegd, duidelijke beginselen zijn opgenomen ter voorkoming van burgerslachtoffers. In de derde plaats omdat het politieke draagvlak in snel tempo afbrokkelt zodra er burgerslachtoffers vallen. Dat laatste geldt in het bijzonder bij de internationalisering van intrastatelijke conflicten. De betrokkenheid van andere staten bij militaire interventies is afhankelijk van voldoende electorale steun. Het voorkomen van burgerslachtoffers is met andere woorden een morele, een juridische en een politieke prioriteit.

5. Een nieuwe kijk op oorlog

“When I take action, I’m not going to fire a \$2 million missile at a \$10 empty tent and hit a camel in the butt. It’s going to be decisive.” Deze manhaftige en tegelijkertijd komische uitspraak is van president George W. Bush, twee dagen na de aanslagen van 11 september 2001. De journalist die het optekende, voegt er dan ook op onderkoelde wijze aan toe: “Winston Churchill might not have used those words, but he’d have loved the sentiment.”¹

Toch kan George Bush enig militair inzicht niet ontzegd worden: met *high tech*-wapens alleen zijn veel hedendaagse oorlogen simpelweg niet te winnen. Conflicten zoals in Somalië, de Balkan, Irak en Afghanistan laten zien dat conventionele strijdkrachten ondanks hun enorme overwicht de tanden stuk bijten op irreguliere en rudimentair bewapende tegenstanders. Diverse onderzoekers zoeken de oorzaak hiervoor in het bijzondere en volgens sommigen fundamenteel nieuwe karakter van de hedendaagse burgeroorlogen. Zij spreken over ‘new wars’, ‘nieuwe oorlogen’.

Mary Kaldor, momenteel professor aan de London School of Economics and Political Science, behoort zonder twijfel tot de voornaamste uitdragers van de ‘nieuwe oorlog’-theorie. Zij gebruikt de term ‘nieuwe oorlog’ vooral “om aandacht te vragen voor de noodzaak van een nieuwe benadering in het aanpakken van de hedendaagse oorlogen en uit onvrede met andere voorgestelde termen.”² Zij wil vooral duidelijk maken dat de hedendaagse oorlogen iets te maken hebben met de invloed van globalisering op voorheen autoritaire staten. Het zijn oorlogen die zowel de consequenties als de oorzaak zijn van staten die *weak, fragile, failed, failing* of *collapsing* zijn. Het gaat om oorlogen waarbij de grens tussen intern en extern, tussen publiek en

privaat, tussen burger en combattant, tussen politiek en economie en tussen oorlog en vrede vervaagt. De ‘nieuwe oorlog’ is mede daardoor in de kern een mix van oorlog, mensenrechtenschendingen en criminaliteit.³

Een andere kijk op de hedendaagse oorlog onderscheidt in de geschiedenis van oorlogvoering opeenvolgende ontwikkelingsstadia. De hedendaagse oorlog behoort dan tot de *fourth generation warfare* (4GW). Kenmerkend voor deze generatie is dat technologisch superieure westerse krijgsmachten het moeten opnemen tegen in technologisch opzicht inferieure tegenstanders. Kenmerkend voor deze asymmetrische oorlogvoering is dat de sterke kanten van de tegenstander worden ontweken en dat de eigen comparatieve voordelen tegenover de relatieve zwakte van de tegenstander worden uitgebuit. Deze op het eerste oog inferieure tegenstanders blijken door een combinatie van guerrillatactieken, terroristisch geweld en mediacampagnes gericht op het ondermijnen van westerse publieke steun toch een bedreiging te vormen voor de veiligheid van westerse landen. De aanhangers van de 4GW-theorie benadrukken vooral dat de militaire strategie en doctrine van westerse krijgsmachten gebaseerd zijn op eerdere generaties oorlogvoering.⁴

De voornaamste kritiek op de theorie van de ‘nieuwe oorlog’ is dat de kenmerken van de ‘nieuwe oorlog’ niet nieuw zijn. Sterker nog, “alle factoren die de nieuwe oorlog karakteriseren zijn tijdens de laatste honderd jaar in verschillende mate aanwezig geweest”.⁵ Het unieke karakter van de hedendaagse oorlogen wordt volgens historici overtrokken. Zij stellen dat niet zozeer het karakter van de oorlog is veranderd als wel de manier waarop wij naar de oorlog kijken.⁶ De werkelijkheid is misschien vooral dat zowel de realiteit van de hedendaagse oorlog als onze perceptie van de oorlog is veranderd.

Toch biedt deze theorie van de ‘nieuwe oorlog’ interessante inzichten. Bij het analyseren van het karakter van oorlogen zijn er zes verschillende dimensies te onder-

scheiden.⁷ Een eerste dimensie zijn de participanten in het conflict. Zijn enkel statelijke actoren actief in het conflict of ook niet-statale actoren zoals krijgsheren, criminelen en terroristen? Een tweede dimensie betreft de ruimte waarin het conflict zich manifesteert. Wordt de oorlog internationaal, regionaal of enkel lokaal uitgevochten? De oorzaken van het gewapende conflict vormen een derde dimensie. Zijn etnische diversiteit, politieke identiteit, inkomensongelijkheid de grondoorzaak van het conflict of gaat het om geweld veroorzaakt door criminaliteit of falen van de staat? De motieven van conflictpartijen vormen een vierde dimensie. Gaat het om politieke ideologie, grieven of hebzucht, politieke macht of territoriale zelfbeschikking? Een vijfde dimensie betreft het geweld, in het bijzonder het gebruik van technologie, militaire training en tactiek. En de zesde dimensie omvat de sociale en humanitaire gevolgen van het conflict, de mate waarin er sprake is van ontheemden en vluchtelingen en het terroriseren en doden van combattanten en non-combattanten. Dit zijn de meest relevante dimensies die behulpzaam zijn bij het analyseren van het (veranderende) karakter van de oorlog.

- De aanhangers van de 'nieuwe oorlog'-theorie stellen als eerste kenmerk vast dat de ruimtelijke context van de hedendaagse oorlog meestal intrastatale is. Tegelijkertijd zijn de grenzen tussen lokaal en mondiaal diffuus. Lokale conflicten zijn door illegale wapenhandel, export van goud en diamanten, drugs en criminele netwerken verbonden met regionale en transnationale processen. Bovendien beperkt de oorlog zich niet tot een specifiek geografisch gebied. De oorlog verplaatst zich, zoals de van oorsprong Oegandese Lord's Resistance Army zich van Noord-Oeganda eerst verplaatst heeft naar Zuid-Soedan en inmiddels is verspreid over de grenzen van de DR Congo en de Centraal-Afrikaanse Republiek. Bovendien manifesteert het geweld zich overal. Het kan uitbreken in kerken en moskeeën, op de markt en in de bus, in landelijke gebieden en in de steden.

- Een tweede kenmerk is dat de ‘nieuwe oorlog’ nauw verbonden is met het falen van de staat. Waar “de staat zijn monopolie op geweld verliest, wordt geweld een manier van leven met catastrofale gevolgen voor in de vuurlinie gevangen burgers”.⁸ Dit falen van de staat is het gevolg van een combinatie van politieke, sociale en economische factoren, zoals het niet langer kunnen garanderen van de rechtsorde en leveren van basisvoorzieningen, door de opkomst van gewapende groeperingen en paramilitairen. Maar ook de demografische druk, de schaarste aan voedsel en water, de disputen over landgebruik en natuurlijke hulpbronnen, de uitsluiting op basis van politieke en etnische entiteiten en de gevolgen van globalisering zoals het uitblijven of ongelijk verdeelen van economische groei, oplopende schulden, corruptie en patronage spelen een rol. Al deze factoren leiden tot een fragiele staat die het toneel is van of extreem kwetsbaar is voor gewapend conflict.

- Een derde kenmerk waar de aanhangers van de ‘nieuwe oorlog’-theorie op wijzen is de cruciale rol van economische factoren. De effecten van globalisering zijn nauw verbonden met het ontstaan en voortduren van gewapende conflicten. Globalisering stelt niet-statelijke actoren in staat met elkaar te strijden over macht en grondstoffen en biedt hen de mogelijkheden om door middel van legale en illegale handel hun oorlog te financieren.⁹ Onderzoekers stellen bovendien dat globalisering ook van invloed is op de economische malaise in veel landen waar burgeroorlogen woeden. Hoge inflatie, werkloosheid, corruptie en criminaliteit bevorderen de opkomst van hebzuchtige en roofzuchtige elites en dragen bij aan “een economie van roven en plunderen”.¹⁰

- Een vierde kenmerk betreft de privatisering van geweld. In de context van globalisering en falende staten spelen niet-statelijke actoren een grote rol. In de gewapende

conflicten van vandaag bestaan de antagonisten niet langer uit reguliere legers maar uit een mix van opstandelingen, etnische groepen, criminele bendes, diasporagroepen, kindsoldaten, huurlingen en reguliere legers. Deze diversiteit aan gewapende actoren ondermijnt de moraal en de discipline van gewapende groepen zodat “soldaten plunderslaars worden voor wie het oorlogsrecht of enige vorm van militaire tucht niet langer in beeld zijn”.¹¹ Bovendien is het onderscheid tussen krijgsheren, paramilitaire groepen, ordinaire schurken en de legitieme dragers van wapens vervaagd.¹²

- Met het verschijnen van nieuwe protagonisten op het ‘nieuwe oorlogstoneel’ verandert ook de wijze van oorlogvoeren. Een vijfde kenmerk van de ‘nieuwe oorlog’ is dat het vaak gaat om guerrillaoorlogen waarin massale troepenconcentraties voorkomen worden.¹³ Deze wijze van oorlogvoeren onderscheidt zich ook door het gebruik van goedkope maar destructieve wapens, denk aan de alom aanwezige kalashnikovs. De nieuwe combattanten hebben geen toegang tot de legitieme wapenhandel en zoeken daarom hun toevlucht tot zwarte markten en illegale producenten en profiteren van de proliferatie van goedkope, makkelijk te verkrijgen en te gebruiken wapens.¹⁴
- Het zesde kenmerk van de ‘nieuwe oorlog’ heeft betrekking op de grandoorzaken van burgeroorlogen. De onderzoekers zoeken de oorzaken van de ‘nieuwe oorlog’ vooral in het gebruik van identiteit als middel om politieke macht te mobiliseren en in economische motieven. Politieke vraagstukken zoals ongelijkheid, etnische en religieuze conflicten worden door conflictpartijen vooral gebruikt voor het legitimeren van hun strijd en het mobiliseren van steun daarvoor. Maar het zijn vooral economische motieven en regelrechte hebzucht die de voornaamste drijfveren vormen. “Het plunderen van

waardevolle hulpbronnen zoals diamanten, mineralen en hout is de drijfveer in de meeste burgeroorlogen”, zo stelde de inmiddels voormalige secretaris-generaal van de VN Kofi Annan.

Tegen deze achtergrond is het begrijpelijk dat conflictpartijen niet uit zijn op een militaire of politieke overwinning maar op voortzetting van hun strijd. Voorzetting van de oorlog biedt immers de ideale context en de legitimatie voor hun roofzucht die in vreedstijd zou worden vervolgd als misdaad.¹⁵ “*Where there is more to war than winning*”¹⁶ hebben partijen die profiteren van geweld een economisch belang bij de voortzetting van het conflict. Dit verleidt sommige onderzoekers tot de vaststelling dat oorlog niet langer een voortzetting met andere middelen is van de politiek maar van de economie.

Wat veel aanhangers van de ‘nieuwe oorlog’-theorie gemeenschappelijk hebben is hun kritiek op Carl von Clausewitz (1780-1831), een Pruisische officier die het boek *Over de oorlog*¹⁷ schreef, een zeer bekend standaardwerk op het gebied van de theorie over oorlog. ‘Nieuwe oorlog’-theoretici zien hem als de denker van de ‘oude oorlog’. De in Nederland geboren, Israëliische militair historicus Martin van Creveld heeft eveneens kritiek op Von Clausewitz. Van Creveld zet zich vooral af tegen de in zijn ogen niet langer toereikende opvatting van Von Clausewitz over het fundamentele karakter van de oorlog. “Als er iets uit onze intellectuele bagage het verdient om overboord te worden gegooid is het niet de geschiedschrijving maar Von Clausewitz’ definitie van oorlog die ons verhindert daar vat op te krijgen.”¹⁸

Van Creveld stelt dat Von Clausewitz de oorlog vooral ziet als een rationeel instrument in handen van de staat. In de redenering van Van Creveld is de Clausewitziaanse oorlog een statelijke aangelegenheid, een model dat bestaat uit de drie-eenheid van het volk, het leger en de overheid. Dit model van oorlogvoering impliceert dat oorlog door staten wordt gevoerd omdat dit de enige politieke entiteiten

zijn die een dergelijke scherpe verdeling tussen volk, regering en strijdkrachten kennen, waarbij de strijdkrachten gehoorzaam zijn aan de overheid.¹⁹ Het impliceert tevens dat oorlog een instrument is in de handen van de staat, dat oorlog een begin heeft en een eind en op een ordentelijke wijze wordt gevoerd met gedisciplineerde soldaten en in veldslagen die in tijd en plaats gelimiteerd zijn.

Er moet wel bij bedacht worden dat Von Clausewitz een theoretisch raamwerk presenteert dat moet leiden tot een geordende, overzichtelijke oorlog op basis van strategische planning zodat nederlagen en chaos voorkomen kunnen worden. Met andere woorden, Von Clausewitz probeert te definiëren wat oorlog in zijn ideale vorm zou *moeten* zijn.

Carl von Clausewitz weet namelijk wat oorlog in werkelijkheid is. Hij heeft de Napoleontische oorlogen aan den lijve ervaren. Hij heeft de schokkende nederlaag van de Pruisische staat tegen Napoleon ondergaan, die zijn wereldbeeld op de kop zette en waarna hij in dienst ging van de Russische tsaar. Hij heeft Moskou zien branden, een van de grootste catastrofes tijdens de Napoleontische oorlog die talloze Moskovieten aan de barre winter overleverde. Von Clausewitz kent de effecten van de guerrillaoorlog (een term die uit de Napoleontische tijd stamt) die wordt gevoerd door boerenpartizanen en de Kozakken. Oorlog is voor de Kozakken een *way of life*, een mooie gelegenheid om te roven, plunderen en verkrachten, maar zeker niet om heldhaftig te sneuvelen voor het vaderland. En natuurlijk heeft Von Clausewitz de honderdduizenden doden gezien tijdens Napoleons fatale Russische veldtocht van 1812.²⁰

Het is tegen deze achtergrond dat Von Clausewitz zijn theoretische modellen ontwerpt, maar het is zeer de vraag of er überhaupt ooit een oorlog is geweest die zich volgens zijn modellen heeft voltrokken. Van Creveld stelt in elk geval dat het staatscentrisch model van de oorlog niet langer houdbaar is in een tijd van burgeroorlogen waarin niet-statelijke partijen een voorname rol spelen. Volgens Van Creveld moeten regeringen en legers hun militaire

strategieën en tactieken aanpassen en zich niet meer baseren op de theorie van Von Clausewitz. Om deze oorlogen te begrijpen, stelt Van Creveld vijf vragen centraal. Wie zijn de vechtende partijen in de oorlog, zijn dat staten of staatsonafhankelijke partijen? Waar gaat het om in de oorlog, wat bepaalt de verhouding tussen de vechtende partijen onderling, en tussen de vechtende partijen en de non-combattanten? Hoe wordt de oorlog gevoerd, wat is de strategie en tactiek? Waartoe wordt de oorlog gevoerd, gaat het om vergroting van nationale macht of is de oorlog een doel in zichzelf? Waarom wordt er gevochten, wat is de motivatie van de individuele strijder?

Andere Clausewitzkenners wijzen erop dat Van Creveld en de ‘nieuwe oorlog’-theoretici hem te beperkt interpreteren. De essentie van Von Clausewitz’ analyse is “dat oorlog een scala aan verschillende vormen kan aannemen die desondanks alle gezien kunnen worden als een combinatie van irrationele krachten (gewelddadige emotie), non-rationele krachten (kans en geluk) en rationele krachten (oorlog als beleidsinstrument)”.²¹ Dit zogenoemde paradoxale drie-eenhedenmodel van geweld, kans en rationaliteit is nog steeds valide, ook in de hedendaagse burgeroorlogen, stellen zijn aanhangers, die vooral vanuit een historisch perspectief oorlogen beschrijven en analyseren. Een nieuwe manifestatie van de oorlog betekent niet dat er sprake is van een fundamentele transformatie van de oorlog of een nieuwe generatie oorlogvoering. De verandering in de oorlog duidt enkel op andere contextuele eigenschappen en een andere verhouding tussen de onderliggende en onveranderde elementen van de oorlog: geweld, kans en rationaliteit.

De theorie van de ‘nieuwe oorlog’ biedt aangrijpingspunten voor een beter begrip en voor het mogelijk voorkomen en oplossen van oorlog. “Maar noem het zoals je wilt – ‘nieuwe oorlog’, etnische oorlog, guerrillaoorlog, *low-intensity war*, terrorisme of de oorlog tegen het terrorisme – uiteindelijk is er maar één betekenisvolle categorie voor oorlog, en dat is de oorlog zelf.”²²

6. De oorzaken van oorlog: tussen grieven en graaien

“Wanneer de FDLR¹ bij een mijn komt, is het eerste wat zij doen het gevangen nemen en misbruiken van de meisjes. Dan dwingen ze de mensen te werken en doden ze de mensen die dat weigeren”, zegt Jacques, een voormalige commandant.²

Onderzoek naar de oorzaken van oorlog heeft zich lange tijd meer gericht op internationale conflicten dan op burgeroorlogen. Dat is opmerkelijk gelet op het grote aantal intrastatelijke conflicten sinds 1945. Tijdens de Koude Oorlog is het bijna onvermijdelijk gewapende conflicten theoretisch te verklaren of te percipiëren vanuit een geopolitiek perspectief waarin ideologische verschillen en interstatelijke rivaliteit een grote rol spelen. Met het einde van de Koude Oorlog valt dit interpretatiekader weg en moet er gezocht worden naar andere oorzaken van gewapende conflicten, oorzaken die er misschien altijd al waren maar die verborgen bleven omdat de Koude Oorlog het werkelijke karakter maskeerde.³

Het theoretische debat over de oorzaken van gewapende conflicten concentreert zich nu bijna exclusief op intrastatelijke conflicten, begrijpelijk omdat oorlog tussen staten immers een zeldzaamheid is. In het onderzoek naar de oorzaken van burgeroorlog spelen steeds twee factoren een belangrijke rol: ongelijkheid en identiteit.⁴

Ongelijkheid kan betrekking hebben op ongelijke verdeling van inkomen en bezit, van politieke invloed en culturele status of op ongelijke toegang tot basisvoorzieningen. Ongelijkheid doet zich voor binnen groepen (verticale ongelijkheid) en tussen groepen (horizontale ongelijkheid).

Het begrip identiteit is diffuus, al is het maar omdat mensen over verschillende identiteiten beschikken. De theorievorming met betrekking tot de oorzaken van intrastatelijke conflicten legt vooral nadruk op aspecten als etniciteit, religie, sociale klasse en regionale afkomst. De meeste onderzoekers leggen daarbij de nadruk op een instrumentele conceptualisering van identiteit. Identiteit wordt dan gebruikt als instrument voor politieke mobilisatie of politieke dominantie. Dit impliceert tevens dat identiteit geen vaststaand gegeven is maar een fluïde constructie die mede bepaald wordt door politieke en sociale processen in en tussen samenlevingen.

Om de complexiteit van burgeroorlogen in beeld te brengen is het interessant vier verschillende theoretische modellen⁵ kort de revue te laten passeren. Deze willen inzicht geven in de oorzaken van gewapende intrastatelijke conflicten en maken daarbij op verschillende manieren gebruik van ongelijkheid en identiteit als verklarende factoren.

Een eerste model legt alle nadruk op de economie van de oorlog. Gewapende conflicten kunnen ontstaan door grieven die hun oorsprong vinden in ongelijkheid, in gebrek aan politieke rechten of in etnische en religieuze verschillen in een samenleving. Maar deze factoren verklaren niet waarom er in het ene land wel en in het andere land geen gewapend conflict ontstaat. De mogelijkheden voor het financieren van gewapende opstand zijn volgens deze onderzoeksschool veel meer een verklarende factor dan de achterliggende grieven. Niet de motivatie voor maar de mogelijkheid tot conflict doet ertoe. Net zoals bij moord heeft gewapende opstand “*both motive and opportunity*” nodig.⁶ Hebzucht is de verklarende factor in plaats van wrok.

De Britse econoom Paul Collier, lange tijd in dienst van de Wereldbank, is de meest vooraanstaande exponent van deze school van denken met *Greed and Grievance in Civil War*⁷ als belangrijkste studie. Collier c.s. onderbouwen

hun visie met statistische regressieanalyses ondersteund door specifieke landenstudies. Dit onderzoek brengt factoren in beeld die de kans op gewapend conflict verkleinen en vergroten. Factoren die de kans op oorlog verminderen zijn onder meer een hoog inkomen per hoofd van de bevolking, de groei van het Bruto Nationaal Product (BNP) en de duur van de vreedzame periode sinds de laatste burgeroorlog. Factoren die de kans op oorlog vergroten zijn hoge afhankelijkheid van grondstofexport, omvang van de bevolking en de mate van sociale fragmentatie.

Een complicatie van dit soort statistisch onderzoek is dat de bevindingen verschillend zijn te interpreteren. Zo is de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen te zien als een potentiële financieringsbron voor gewapend conflict of als mogelijkheid voor opstandelingen om 'belasting te heffen' over de inkomsten of zich te laten betalen voor het garanderen van de veiligheid of het verdrijven van gemeenschappen uit winningsgebieden. Maar de aanwezigheid van natuurlijke hulpbronnen kan evenzeer leiden tot een ongelijke verdeling van opbrengsten waardoor er in een samenleving winnaars en verliezers ontstaan. De factoren die bepalend zijn voor de kans op gewapend conflict zijn met andere woorden multi-interpretabel.

Een tweede model⁸ legt veel nadruk op horizontale ongelijkheid. Uit onderzoek blijkt dat etnische, religieuze en regionale verschillen een belangrijke factor zijn in gewapende conflicten. Van alle burgeroorlogen sinds de Tweede Wereldoorlog staat 57% als etnische burgeroorlog bekend.⁹ Er zijn echter heel veel multi-etnische en multireligieuze samenlevingen die geen gewapend conflict kennen. Waarom breekt er in het ene land met verschillende identiteitsgroepen wel en in het andere land geen gewapend conflict uit? Frances Steward, hoogleraar ontwikkelings-economie in Oxford, is een exponent van de school die stelt dat groepsidentiteiten tot gewapend conflict neigen indien deze identiteiten overlappen met ongelijkheid. Het gaat daarbij vooral om horizontale ongelijkheid die heel ver-

schillende dimensies kan hebben. Het kan gaan om economische ongelijkheid door verschillen in bezit, inkomen of werkgelegenheid, of om sociale ongelijkheid door verschillen in toegang tot basisvoorzieningen. Maar ook om politieke ongelijkheid door verschillen in politieke mogelijkheden en macht en culturele ongelijkheid door verschillen in erkenning van taal, religie en gewoonten.¹⁰ Steward gaat er daarbij van uit dat identiteit een sociale constructie is die instrumenteel is in het gewapend conflict. Tegelijkertijd kunnen de dragers van een identiteit deze ook als gegeven en essentieel voor hun bestaan (gaan) ervaren.

Steward komt op basis van haar onderzoek tot vier hypothesen. Gewapend conflict is meer waarschijnlijk indien er significante politieke of horizontale verschillen zijn. Politieke mobilisatie is vooral aannemelijk indien er consistente ongelijkheid is waarbij er voor identiteitsgroepen zowel politieke als economische ongelijkheid bestaat. Gebrek aan culturele erkenning en gelijkheid vormt een provocatie, terwijl culturele inclusie bijdraagt aan vreedzame verhoudingen. En de kans op politieke mobilisatie en gewapend conflict neemt toe naarmate de horizontale ongelijkheid toeneemt.

Ook bij deze onderzoeksschool zijn kritische kanttekeningen te plaatsen. Zo maakt Steward geen onderscheid tussen van buitenaf vastgestelde horizontale ongelijkheden en de door mensen zelf gepercipieerde ongelijkheden. Ook het gegeven dat gewapend conflict horizontale ongelijkheid en identiteit mede creëert en verder versterkt, maakt het ingewikkeld beide factoren te gebruiken ter verklaring van het ontstaan van gewapend conflict.

Een derde model om naar burgeroorlogen te kijken, begint met vast te stellen dat élk gewapend conflict gaat over hulpbronnen, identiteit en basisbehoeften. De onderzoeker William Zartman, hoogleraar internationale organisaties aan de Johns Hopkins University,¹¹ is daarom geïnteresseerd in de wijze waarop deze factoren zich tot elkaar verhouden en bijdragen aan het ontstaan en voort-

duren van gewapende conflicten. Zijn vraag is dus niet óf hulpbronnen, identiteit en basisbehoeften burgeroorlogen veroorzaken maar hóe deze factoren leiden tot gewapend conflict. Zijn onderzoek is niet gebaseerd op statistische analyses van een groot aantal gewapende conflicten maar op een beperkt aantal diepgaande landenstudies.

Zartman komt op basis van onderzoek in Libanon, Sierra Leone, Angola, DR Congo, Colombia en Afghanistan tot een model met drie fases: *need* (behoefte), *creed* (overtuiging) en *greed* (hebzucht). De *need*-fase begint met een verzwakte of in elkaar gestorte staat die niet langer de behoeften van zijn burgers kan vervullen waardoor er grieven ontstaan onder (delen van) de bevolking. In de *creed*-fase komen er politieke entrepreneurs op die deze grieven onder de bevolking exploiteren en daarbij gebruik maken van bestaande identiteiten. Overtuiging wordt nu onderdeel van het (gewapend) conflict. In de *greed*-fase kan het conflict eindigen in een overwinning van één van de partijen of door een overeenkomst. Maar indien er geen snel einde komt aan het conflict en er een langdurig gewapend conflict ontstaat, kan hebzucht een bepalende factor in de conflictdynamiek worden. De kans is dan aanwezig dat het conflict een doel op zichzelf wordt in plaats van een middel om problemen uit de *need*-fase op te lossen.

In de onderzochte cases treden de Unita in Angola, de FARC in Colombia en de Taliban in Afghanistan op als entrepreneurs die respectievelijk etnische, regionale en religieuze identiteiten gebruiken terwijl, naarmate deze conflicten langer duren, hebzucht en zelfverrijking bepalende factoren worden vanwege inkomsten verkregen door respectievelijk diamanten, ontvoeringen en opium.

In de *need*-fase komt het vooral aan op versterking van de staat in zijn capaciteit om in de behoeften van de bevolking te voorzien. In de *creed*-fase is het van belang het conflict onder controle te krijgen en politieke oplossingen te vinden die de oorzaak in de *need*-fase adresseren. In de

greed-fase is het zaak de inkomsten van gewapende partijen af te snijden.

Een vierde model dat behulpzaam kan zijn bij het begrijpen van burgeroorlogen legt veel nadruk op het gegeven dat gewapend conflict ontstaat in situaties waar overheden en lokale autoriteiten niet langer in staat zijn de veiligheid van hun burgers en de toegang tot gerechtigheid te garanderen en voor werkgelegenheid te zorgen en waar gemeenschappen hun sociale cohesie door geweld hebben verloren. Het World Development Report 2011 is de exponent van dit model dat veel nadruk legt op falende of fragiele staten.

Het rapport wijst erop dat landen waar de overheid niet effectief is, de rechtsorde niet kan handhaven en zwak is op het gebied van corruptiebestrijding, 30 tot 45% meer kans lopen op burgeroorlog. In conflictgebieden wijzen mensen erop dat werkloosheid de voornaamste motivatie vormt voor jongeren om zich aan te sluiten bij strijdende partijen en dat corruptie, onrecht en uitsluiting de voornaamste aanjagers van conflict zijn. Mensenrechtenschendingen verhogen het risico op conflict.

Deze school van denken onderstreept het belang van vertrouwen tussen overheid en burger. Om dit vertrouwen opnieuw op te bouwen moeten veiligheid van burgers, gerechtigheid en werkgelegenheid in eerste aanleg alle prioriteit krijgen.

Deze vier lenzen op de oorzaak van burgeroorlogen bieden verschillende perspectieven op de dynamiek van intrastatelijke conflicten. Bij nadere beschouwing blijken de gehanteerde modellen elkaar ook niet uit te sluiten. De horizontale ongelijkheid van Steward kan een primaire bron zijn voor de grieven in de *need*-fase van Zartman en zijn zowel de oorzaak als het gevolg van het overheidsfalen, waar vooral de Wereldbank op wijst. In het perspectief van de Wereldbank is wantrouwen tussen overheid en burger en tussen gemeenschappen onderling belangrijker dan grieven. Elementen van de economie van de oorlog komen ook

sterk naar voren in het fasemodel van Zartman. Alle vier de modellen zien etnische en religieuze entiteiten vooral als sociale constructies die weliswaar een factor van belang zijn maar lang niet altijd beschouwd moeten worden als de oorzaken van het conflict.

Markant is dat de meeste modellen de nadruk leggen op rationele verklaringen en economische motieven. Psychologische en sociologische factoren krijgen aanmerkelijk minder aandacht terwijl bijvoorbeeld de invloed van charismatisch leiderschap evident is.

Het kwantitatief statistisch onderzoek naar oorzaken van burgeroorlogen leidt tot een overvloed aan, soms tegenstrijdige, theoretische verklaringen met het doel bij te dragen aan het voorkomen of oplossen van gewapende conflicten. Toch is het lang niet evident dat kennis over de oorzaak van gewapend conflict bijdraagt aan de kennis over het oplossen ervan. In de eerste plaats omdat verklarende oorzaken multi-interpretabel zijn en een onderlinge correlatie vertonen. Bovendien worden er gedurende het conflict nieuwe verklarende factoren toegevoegd aan de oorspronkelijke conflictoorzaak waarmee de complexiteit steeds verder toeneemt. Er is verder in zijn algemeenheid weinig te zeggen over de *tipping points* en *trigger factors* die het uitbreken van gewapend conflict bepalen.

Kennis over de oorzaak van conflict kan echter wel bijdragen aan het voorkomen ervan. Het inzicht dat post-conflictlanden gevoelig zijn voor terugval in conflict en dat vooral fragiele staten waar de overheid niet bij machte is zijn burgers te beschermen, de rechtsorde te handhaven en basisvoorzieningen te garanderen, kwetsbaar zijn voor gewapend geweld, helpt bij het vaststellen van politieke prioriteiten en het aanbrengen van focus in beleid.¹²

7. De verburgerlijking van de oorlog

“Oh ja, overdag zit en drink ik samen met hen thee en accepteer hun geld, maar 's nachts ga ik naar buiten om hen te beschieten.”¹ Dit citaat van een eigenaar van een *teashop* in Sarajevo illustreert de vage grens tussen burgers en strijders. In oorlogen spelen burgers een ambivalente hoofdrol. Zij zijn niet enkel de slachtoffers van gewapend conflict, zij participeren ook steeds meer in het geweld zelf.

Er zijn minimaal twee trends die ertoe leiden dat burgers een steeds grotere rol spelen in gewapende conflicten.² In de eerste plaats is er sprake van een groeiende rol van burgers binnen reguliere krijgsmachten. Moderne krijgsmachten kunnen niet zonder hoogwaardige technologie op het gebied van *command, control and communications* en van beveiliging en verkenning. Naarmate de technische complexiteit van wapensystemen groeit, spelen hoogopgeleide burgers een grotere rol in het bedienen en onderhouden van deze systemen. Daardoor krijgen burgers steeds vaker een kritische, onmisbare en actieve rol bij gevechtshandelingen, ook al zijn zij niet present op het slagveld.³ De vraag is of deze burgers niet tot de combattanten gerekend zouden moeten worden.

Ook zijn er uit het oogpunt van efficiëntie en kostenbesparing vanaf de jaren negentig militaire taken gedelegeerd naar private militaire ondernemingen. Deze privatisering van militaire taken is niet zonder risico's. Private ondernemingen laten zich immers niet leiden door publieke belangen, zoals vrede en veiligheid, maar door winstoogmerken en de belangen van hun aandeelhouders. Bovendien kunnen naast elkaar optredende publieke en private militaire actoren de eenheid van commando ondermijnen en de legitimiteit in gevaar brengen. Het is aannemelijk dat in de nabije toekomst de aanwezigheid van private militaire

bedrijven zal toenemen. Juist in een tijd waarin overheden bezuinigen op hun defensie terwijl de complexiteit van wapensystemen verder toeneemt, zullen overheden afhankelijker raken van private ondernemingen en hun expertise. Critici werpen de vraag op of er geen grenzen gesteld moeten worden aan het delegeren van gewelddaden door de staat aan private partijen. Problematisch is immers dat niet enkel overheden en intergouvernementele organisaties private militaire bedrijven kunnen inhuren maar ook non-gouvernementele organisaties, multinationale ondernemingen en... gewapende groeperingen.

De opkomst van private militaire ondernemingen brengt ook met zich mee dat burgers direct betrokken raken bij militaire operaties. Zij beveiligen militairen en hun infrastructuur, verlenen logistieke ondersteuning, trainen politieagenten en soldaten, adviseren officieren, onderhouden wapensystemen, bedienen *drones*, voeren verkenningsvluchten uit per vliegtuig of helikopter om inlichtingen te verzamelen, en bewaken en ondervragen gevangenen. Dat maakt het steeds moeilijker om een helder onderscheid te maken tussen het civiele en het militaire domein. De bedrijven hebben tevens een onduidelijke juridische status: zijn ze gewone ondernemingen of quasi-statelijke actoren die in opdracht van een gekozen regering handelen?⁴ Individuele werknemers vallen niet onder het militaire tuchtrecht en kunnen bij het plegen van wandaden alleen ontslagen worden en moeten via het civiele strafrecht worden vervolgd. Anderzijds kunnen de werknemers van private militaire ondernemingen geen aanspraak maken op de status van combattant en op de bescherming als krijgsgevangene.⁵ Een aantal staten heeft op initiatief van de Zwitserse regering en het Internationale Comité van het Rode Kruis het zogenoemde Montreux-document getekend. De ondertekenaars, waaronder ook Nederland, ontkennen dat de private militaire ondernemingen in een juridisch vacuüm opereren en herbevestigen de juridische verplichtingen waaraan deze zijn gebonden voor zover zij op hun grond-

gebied of binnen hun jurisdictie opereren.⁶ Maar daar zit een belangrijk knelpunt omdat private militaire ondernemingen geregeld internationaal opereren en vaak zelf een multinational zijn. Daarnaast zijn er initiatieven voor zelfregulering door private militaire ondernemingen, zoals de International Code of Conduct for Private Security Service Providers die is ondertekend door bijna zestig ondernemingen. De werkgroep van de VN die zich bezighoudt met de inzet van huurlingen juicht uiteraard deze initiatieven van de bedrijven en individuele staten toe maar benadrukt dat bindende regulering op internationaal niveau noodzakelijk blijft. Vervolgelingen, aldus de werkgroep, zijn zeldzaam. Straffeloosheid blijft voortduren en de slachtoffers worden niet op adequate wijze schadeloos gesteld.⁷

Een tweede trend is de ambivalente rol die burgers spelen in gewapende intrastatelijke conflicten. Vooral bij intrastatelijke conflicten is de relatie tussen burgers en combattanten, tussen overheid en opstandelingen even complex als dynamisch. De overheid heeft in intrastatelijke conflicten per definitie het monopolie op geweld verloren. Waar een duidelijke overheidsstructuur ontbreekt, is het ook moeilijk om burgers en strijders als zodanig te identificeren. Burgers zullen vaak uit pragmatische overwegingen die partijen steunen die hun veiligheid bieden en hun belangen het beste beschermen. In dergelijke omstandigheden zijn burgers vaak slachtoffer van geweld maar soms ook de aanstichter van geweld. Ook burgers nemen de wapens op, participeren in vijandelijkheden en manifesteren zich als terroristen, opstandelingen of burgerwachters. Hoe chaotischer het conflict, hoe moeilijker het is om vast te stellen wie wanneer strijder is en wie als burger recht op bescherming heeft.

Burgers die onder een (vorm van) commandostructuur participeren in de vijandelijkheden en niet onder de controle vallen van een overheid, staan bekend als niet-statelijke gewapende actoren. Zonder enige vorm van commandostructuur is er sprake van een losse groep van combat-

tanten. Het zal duidelijk zijn dat niet-statelijke gewapende actoren moeilijk onder één noemer te vangen zijn. De heterogeniteit is groot. Sommige opstandelingen hebben nauwelijks controle over een eigen territorium terwijl anderen in staat zijn een parallelle bestuursstructuur op te bouwen naast de staat, zoals de Taliban in (bijna) alle Afghaanse provincies, of in plaats van de staat, zoals Hamas in de Gazastrook.

Burgers spelen een grotere rol in gewapende conflicten. Dat leidt tot een onvermijdelijke maar problematische grensvervaging tussen non-combattanten en combattanten in gewapende conflicten. Hierdoor komt een van de meest elementaire beginselen van het internationaal humanitair recht onder druk te staan. In reactie op de gruweldaden van de Tweede Wereldoorlog is het oorlogsrecht versterkt met het doel burgers tegen het oorlogsgeweld te beschermen en de oorlogvoering te reguleren. Een van de voornaamste principes is dat burgers gevrijwaard moeten blijven van directe aanvallen door partijen in een gewapend conflict tenzij en voor de duur dat burgers direct participeren in vijandelijkheden.⁸ Fundamenteel is het onderscheid tussen gewapende troepen die militair geweld toepassen namens de conflictpartijen en burgers die niet direct deelnemen aan de vijandelijkheden en recht op bescherming hebben. Juist dit fundamentele discriminatiebeginsel staat meer en meer onder druk. Burgers hebben natuurlijk altijd al bijgedragen aan de oorlogsinspanningen, door de productie en levering van wapens, uitrusting, voedsel en onderdak of door de economische en politieke steun aan oorlogvoering. Maar de vermenging van ongewapende burgers en gewapende actoren scheidt verwarring over het essentiële onderscheid tussen een legitiem militair doelwit en personen die niet direct mogen worden aangevallen.

Zo liet de NAVO ruim tien jaar na het begin van de missie in Afghanistan weten: “Gelet op ons commitment om Afghaanse burgers te beschermen, is de restrictie op het gebruik van uit de lucht afgevuurde munitie tegen opstan-

delingen in bewoonde gebieden een prudente en logische stap.”⁹ Die prudentie en logica ontbreken een week eerder wanneer Afghaanse en NAVO-troepen op jacht zijn naar een Taliban-commandant die zich met enkele strijders verschuilt in een woning in de provincie Logar waar een bruiloft heeft plaatsgevonden. De gasten kunnen geen kant op als in de vroege ochtend tijdens een vuurgevecht tussen de coalitietroepen en de opstandelingen de luchtmacht op verzoek een aanval uitvoert. De opstandelingen komen om het leven, samen met achttien burgers onder wie negen kinderen. In reactie op dit ‘incident’ scherpt de NAVO de regels aan. Dit tragische voorval is illustratief. In de hedendaagse conflicten lopen burgers meer kans slachtoffer te worden van arbitrair of onjuist geweld, terwijl militairen een verhoogde kans lopen te worden aangevallen door personen die zij niet kunnen onderscheiden van de burgerbevolking.

De grijze zone tussen een legitiem militair doelwit en burgers die gevrijwaard moeten zijn van directe militaire aanvallen en de wijze waarop dit onderscheid wordt gedefinieerd en bepaald, zal altijd een politiek geladen kwestie blijven. Dit verklaart waarom regeringen die militairen uitzenden naar oorlogen deze grijze zone zo groot mogelijk willen houden. In de operationele praktijk komt dit neer op een ruime marge bij het bepalen of burgers participeren in vijandelijkheden en daarmee een legitiem doelwit vormen.

Het internationaal humanitair recht probeert deze grijze zone juist zo klein mogelijk te houden door strikte definities te hanteren, ook, of beter gezegd, juist in tijden waarin de grenzen tussen burger en combattanten dreigen te vervagen. Het Internationale Comité van het Rode Kruis speelt daarbij als hoeder van het internationaal humanitair recht een voorname rol.¹⁰ Het tracht de mist van de oorlog te verdrijven door antwoord te geven op dilemma’s die zich voordoen. Door het veranderde karakter van oorlogen zijn eenvoudige vragen niet eenvoudig te beantwoorden. Vragen zoals wat is een burger, wat is een strijder, wat betekent

directe participatie in vijandelijkheden en wanneer begint of eindigt deze participatie, zijn in intrastatelijke conflicten niet eenvoudig te beantwoorden.

In de context van burgeroorlog beschouwt het Internationale Comité van het Rode Kruis alle personen die geen lid zijn van een reguliere krijgsmacht of georganiseerde gewapende groepen van een conflictpartij als burgers die, zolang zij niet direct participeren in vijandelijkheden, bescherming genieten. Georganiseerde gewapende troepen zijn gewapende troepen van een niet-statelijke partij in het conflict en bestaan enkel uit individuen die op voortdurende wijze rechtstreeks deelnemen aan vijandelijkheden (*continuous combat function*).

Met deze definitie lijkt het Internationale Comité van het Rode Kruis een pragmatische oplossing te zoeken voor het moeilijke onderscheid tussen politieke en gewapende vleugels van organisaties zoals Hamas en Hezbollah. Het Internationale Comité van het Rode Kruis neemt duidelijk afstand van een te brede definitie van georganiseerde gewapende troepen. Alleen personen die een '*continuous combat function*' vervullen en op permanente basis operaties en vijandelijkheden plannen, aansturen of coördineren, vormen een legitiem militair doelwit. Lidmaatschap van een groepering is met andere woorden onvoldoende. Bovendien zijn bepaalde activiteiten onvoldoende om de status van burger te verliezen. Individuen die begeleidende of ondersteunende taken vervullen, zoals het werven van rekruten, het geven van training, het uitvoeren van propagandistische activiteiten en het financieren van de gewapende groepering, zijn geen legitiem doelwit. Ook personen wier functie beperkt is tot het aankopen, smokkelen, produceren en onderhouden van wapens en uitrusting buiten specifieke militaire operaties, behouden hun recht op bescherming tegen directe aanvallen.¹¹

Cruciaal is uiteraard ook de definitie van directe participatie in vijandelijkheden. Deze definitie bepaalt immers of er sprake is van een legitiem doelwit of van een onrechtma-

tige aanval. In essentie stelt het Internationale Comité van het Rode Kruis dat er enkel sprake is van directe participatie in vijandelijkheden indien er aan drie cumulatieve condities is voldaan. Er moet sprake zijn van het overschrijden van een schadedrempel, van een direct causaal verband tussen de schade en de handeling en van een direct verband met de vijandelijkheden.

Er is sprake van overschrijding van de schadedrempel indien een specifieke handeling de militaire operaties of de militaire capaciteit van een partij bij een gewapend conflict naar waarschijnlijkheid, in het licht van de omstandigheden, nadelig zal beïnvloeden of, als alternatief, de dood, verwonding of vernietiging van personen of objecten die bescherming genieten tegen directe aanvallen.¹² Deze formulering maakt duidelijk dat ook acties die gericht zijn op het schade aanrichten onder burgers, bijvoorbeeld door zelfmoordaanslagen, zijn aan te merken als vijandelijke acties. Dat lijkt vanzelfsprekend maar dat is het niet. In eerdere interpretaties ging het namelijk niet om ‘personen of objecten die bescherming genieten tegen directe aanvallen’ maar enkel om ‘manschappen en uitrusting van de vijandelijke strijdkracht’.

Met de cumulatieve condities inzake het directe causale verband tussen schade en handeling en het directe verband met vijandelijkheden kiest het Rode Kruis voor een stringente definitie van directe participatie in vijandelijkheden.

Situationele omstandigheden spelen echter ook een rol. Vluchtelingen die door hun aanwezigheid de opmars naar een gebied blokkeren en daardoor een van de strijdende partijen benadelen, doen dat zonder dat oogmerk. Er bestaat dan geen direct verband met de vijandelijkheden en de burgers vormen geen legitiem doelwit. Maar als burgers diezelfde opmars blokkeren met de intentie om strijders de gelegenheid te bieden ondertussen te kunnen vluchten, dan is er sprake van een beoogd nadeel en een direct verband met de vijandelijkheden. De context en de beschik-

bare informatie zijn dus medebepalend voor de vaststelling of burgers direct deelnemen aan vijandelijkheden en daardoor hun beschermde status verliezen.

Het Internationale Comité van het Rode Kruis wil helderheid en richtlijnen in de mist van de oorlog bieden over het onderscheid tussen non-combattanten en combattanten en de vraag wanneer burgers hun bescherming verliezen door directe participatie in vijandelijkheden. Deze richtlijnen vormen echter (helaas) geen dwingende rechtsregels en worden niet door alle partijen in gewapende conflicten erkend, laat staan nageleefd, zeker niet door niet-statelijke conflictpartijen.

De paradoxale hoofdrol die burgers als slachtoffer en strijder in conflicten spelen, manifesteert zich ook tijdens vredesmissies. Bij vredesmissies spelen multilaterale troepen niet enkel en alleen een rol in het bewaken van een staakt-het-vuren, het bewaren van vrede of het scheiden van conflictpartijen. Uitgezonden militairen opereren steeds meer in gewelddadige omgevingen, participeren steeds vaker zelf in vijandelijkheden en vechten soms zij aan zij met een van de conflictpartijen, denk aan de missies in Afghanistan en Libië. Vredesmissies staan dan niet langer als een onpartijdige macht boven het conflict maar zijn als een van de conflictpartijen betrokken in het gewapend conflict, vaak met het uitdrukkelijke doel burgers te beschermen tegen de ernstigste schendingen van hun menselijke waardigheid.

Natuurlijk moeten ook de multinationale strijdkrachten die vredesmissies of andere interventies uitvoeren zich houden aan het internationaal humanitair recht. Door de diffuse grens tussen strijders en burgers en de deelname van parttime strijders – *farmers by day, fighters by night* – aan vijandelijkheden komen militaire commandanten voor moeilijke afwegingen te staan.

Personen die direct participeren in de vijandelijkheden zijn zonder meer legitieme doelwitten, ook als het burgers betreft die op ad hoc-basis deelnemen aan de opstand en

voldoen aan de cumulatieve voorwaarden. De regels onderscheiden combattanten en non-combattanten. Wel stellen de Verdragen van Genève van 1949 dat bij twijfel of iemand burger of combattant is, hij als burger wordt beschouwd.¹³ In de werkelijkheid ontstaat er al snel een ander onderscheid, namelijk tussen loyale en niet-loyale burgers of tussen sympathiserende en vijandige non-combattanten. Ook zijn er individuen die gemakshalve tot de opstandelingen worden gerekend maar op basis van het internationaal humanitair recht bescherming genieten. Dat geldt voor de ‘spotter’ (inlichtingenverzamelaars), maar ook voor de munitieleverancier, de chauffeur die wapens met zijn *jingletruck* over de poreuze grens met Pakistan door de woestijn van Kandahar naar Uruzgan smokkelt. En voor een tiental schijnbaar onbewapende personen die zich in marstempo door de woestijnen van Uruzgan in de richting van een door de opstandelingen bezette *quala*¹⁴ verplaatsen. Of voor personen die zich tijdens een vuurgevecht op het dak van een *quala* posteren. En voor de drugslord die met de opbrengst van de heroïneverkoop de opstandelingen financieel ondersteunt en voor de mensen die in de drugsfaciliteiten tewerk zijn gesteld.

De feitelijke omstandigheden bepalen en bemoeilijken het onderscheid tussen de burgerbevolking en de combattanten. Dat vereist extra inspanningen om de rechtmatigheid van doelwitten op voorhand vast te stellen. Niet enkel moet de juridische status van het doelwit vaststaan. Commandanten moeten tevens een afweging maken tussen het te behalen militaire voordeel en de te voorziene bijkomende schade in de vorm van burgerslachtoffers teneinde de proportionaliteit van geweld te waarborgen. Dat stelt hoge eisen aan de keuze van militaire doelen, strategie en middelen om burgerslachtoffers te voorkomen, aan het opschorten of afgelasten van een aanval bij disproportionaliteit en aan het geven van waarschuwingen.

Het simpele gegeven dat het beschermen van de veiligheid van burgers een politieke en militair-strategische

succesfactor vormt voor vredesmissies, stelt eveneens de hoogst mogelijke eisen aan het voorkomen van burgerslachtoffers.¹⁵ De ervaringen in Afghanistan laten zien dat burgerslachtoffers het draagvlak voor de ISAF-missie in zowel Afghanistan als in landen die troepen leveren ondermijnen. In Afghanistan stellen de politieke en militair-strategische overwegingen om burgerslachtoffers te vermijden veel stringenter eisen aan gevechtshandelingen dan de eisen die voortvloeien uit het internationaal humanitair recht: “*Targeting is much more limited by policy restrictions than traditional legal analysis.*”¹⁶

Toch ligt steeds een gevaar op de loer. Michael Walzer, een van Amerika's meest vooraanstaande politieke denkers op het gebied van de rechtvaardige oorlog en emeritus hoogleraar aan het Institute for Advanced Study in Princeton, beschrijft een voorbeeld uit Vietnam dat nog altijd karakteristiek is voor de oorlog. “Een Amerikaanse eenheid rukte op over Weg nr. 18 in de provincie Long An en kreeg wat klein vuur uit een dorp. Als reactie verzocht de commandant van de eenheid om artillerie- en luchtaanvallen op het dorp, wat leidde tot zware verliezen onder de burgerbevolking en omvangrijke verwoestingen.”¹⁷ Zulke dingen zullen honderdvoudig gebeurd zijn, duizendvoudig zelfs, verzucht Walzer.

De *rules of engagement* die militairen in Afghanistan hanteren zijn aanmerkelijk verbeterd ten opzichte van de regels die Nederlandse soldaten destijds in Nederlands-Indië of Amerikaanse militairen in Vietnam hanteerden. Wat blijft bestaan, is het risico dat militairen hun vuurkracht inzetten om te voorkomen dat zij zelf in gevaar komen. Vredesmissies kampen bovendien structureel met een gebrek aan mankracht. Ervaringen uit het verleden laten zien dat het aantal burgerslachtoffers omgekeerd evenredig is met het aantal *boots on the ground*. Hoe minder militairen er beschikbaar zijn en hoe meer zij voor hun bescherming afhankelijk zijn van de luchtmacht, hoe meer burgerslachtoffers er vallen. Niet voor niets zijn de meeste burgers die

in Afghanistan door militair geweld van ISAF zijn omgekomen slachtoffer van luchtsteun en luchtaanvallen van de NAVO.

Dat is niet alleen tekenend voor de complexiteit van vredesoperaties maar ook voor de complexiteit van de situationele omstandigheden van de oorlog met zijn diffuse onderscheid tussen burgers en strijders.

8. De goedkope gelijkmaker

Op 29 augustus 1949 om zes uur 's ochtends vindt er op de steppe van de Sovjetrepubliek Kazachstan een enorme explosie plaats. De aarde rondom verandert in gloeiendhete stroop, een razendsnelle schokgolf verwoest alles in een omtrek van vijftien kilometer. De hitte van twintig miljoen graden zuigt alle lucht en puin omhoog en er ontstaat een kenmerkende paddenstoelwolk die een gebied van minimaal honderdzesig kilometer in de omtrek besmet met nucleaire straling. De RDS-I, het eerste atoomwapen van de Sovjet-Unie, doorstaat zijn eerste test glansrijk. Het monopolie van de vs op atoomwapens is doorbroken en de pas gestarte Koude Oorlog gaat een nieuwe fase in: die van de angst voor wereldwijde vernietiging van de mensheid.

In datzelfde jaar 1949, 1100 kilometer verderop in de industriestad Izhevsk in de Oeral, rolt een ander wapen voor het eerst van de productieband. Het is geen spectaculair wapen, zoals de RDS-I, en de start van de productie ontgaat de internationale gemeenschap. Het is maar een geweer, en niet eens het beste geweer ter wereld. Het schiet niet al te zuiver en kan geen doelwitten op al te lange afstanden raken.¹

Toch is de Avtomat Kalashnikova een ware doorbraak. Het is goedkoop om te produceren. Op de middellange afstand, de afstand waarop de meeste vuurgevechten plaatsvinden, is de kalashnikov een dodelijk wapen. Het kan een enkel schot afvuren en heeft een automatische stand waarmee in drie seconden het hele magazijn van dertig kogels kan worden afgevuurd. Het is betrouwbaar, ontworpen om de barre Russische weersomstandigheden met ijzige winters en hete zomers te overleven. Nat, droog, vol met modder en zand: een kalashnikov doet het altijd. Het is zeer duurzaam, zelfs na veertig of vijftig jaar schiet het nog

prima. Het is lichtgewicht en heeft een geringe terugslag.

Maar bovenal is het ontwerp zo simpel dat letterlijk iedereen het binnen dertig seconden bijna instinctief kan bedienen, zelfs personen met twee linkerhanden, met weinig spierkracht en een gering postuur. De kalashnikov vaagt het verschil weg tussen goed getrainde soldaten en amateurs met weinig of geen training, tussen grote volwassen kerels en kinderen die soms nog maar acht of tien jaar oud zijn. De kalashnikov is de grote gelijkmaker.

Het is dit wapen dat, samen met zijn *kloons*, *knockoffs* en *upgrades*,² verantwoordelijk is voor een groot deel van de doden en gewonden in de gewapende conflicten die sinds de Tweede Wereldoorlog zijn gevoerd. Het is dit wapen dat de meeste angst en terreur zaait bij miljoenen burgers over de hele wereld. De kalashnikov is, net als de RDS-1, een waar massavernietigingswapen.

Niemand weet hoeveel er op de wereld zijn en hoeveel er iedere dag worden gemaakt. Volgens serieuze schattingen zijn er honderd miljoen kalashnikovs op de wereld. Ter vergelijking: van het wapen dat op de tweede plaats komt, de Colt M 16-familie, zijn er zo'n tien miljoen geproduceerd.³

De wijde verspreiding is een rechtstreeks gevolg van de Koude Oorlog. Eind jaren vijftig geeft de Sovjet-Unie gratis licenties aan zijn Oost-Europese satellietstaten en bevriende landen als China, Cuba, Libië, Syrië en Egypte om kalashnikovs te produceren. In competitie om de gunst van regeringen én van opstandelingen vindt de kalashnikov overal ter wereld zijn weg: Latijns-Amerika, het Midden-Oosten, Afrika en Azië.

In de jaren zestig, begin jaren zeventig winnen de Vietcong en het Noord-Vietnamese leger mede dankzij de kalashnikov de oorlog met de vs. De M 16, het standaardwapen van de Amerikaanse infanterie, blokkeert in het vochtige klimaat van Zuidoost-Azië, waardoor Amerikaanse soldaten geregeld weerloos zijn. Het Amerikaanse geweer is

duidelijk inferieur. Het zorgt voor een groot schandaal in de vs en uiteindelijk tot een officieel onderzoek door het Amerikaanse Congres.⁴ Het vestigt de legende van de kalashnikov als superieur wapen, als een effectieve *low tech*-oplossing tegen de *high tech*-macht van de vs. Het wapen groeit uit tot een populair cultureel symbool tegen onderdrukking en imperialisme bij guerrilla's, rebellen, opstandelingen en vrijheidsstrijders overal ter wereld. Het is zelfs zo populair dat Mozambique het in zijn nationale vlag afbeeldt als symbool voor de onafhankelijkheidsstrijd.

Maar de Amerikanen leren hun les en beginnen ook op grote schaal met het verspreiden van kalashnikovs, bijvoorbeeld onder de contra's in Nicaragua en de anti-Sovjet mujahideen in Afghanistan. In de jaren zeventig en tachtig is de verspreiding onbeheersbaar geworden. Het voorbeeld van Oeganda laat dit proces goed zien. In 1971 grijpt daar Idi Amin de macht. Hij voert een waar schrikbewind waarbij honderdduizenden Oegandezen om het leven komen.⁵ Zijn soldaten zijn, hoe kan het anders, uitgerust met kalashnikovs die hij in grote aantallen krijgt van de Sovjet-Unie en de DDR maar ook van zijn vriend kolonel Khadafi, de dictator van Libië. In 1979 grijpt het leger van Tanzania in. Amin vlucht het land uit.

Zijn soldaten volgen het voorbeeld van hun baas, ze verlaten de barakken en keren terug naar huis. Ze laten daarbij enorme arsenalen wapens achter. Zo ook in het noordoosten van Oeganda, in Moroto, het gebied waar de Karamojong wonen. De Karamojong zijn semi-nomadische herders die zwaar onder het bewind van Amin hebben geleden. Na de vlucht van het Oegandese leger plunderen zij de wapenarsenalen. Veeroof komt al sinds mensenheugenis bij de Karamojong voor en zij zijn bedreven krijgers gewapend met speren. Het leren schieten met een kalashnikov is, ook door het intuïtieve ontwerp, voor hen geen enkel probleem. In één klap is hun vuurkracht verhonderdvoudigd en vormen zij een grote bedreiging voor hun burens, in het bijzonder de Turkana, die zich op hun beurt gaan bewa-

penen. De makkelijke beschikbaarheid van wapens is hier de bron van conflict geworden.⁶

De proliferatie van de kalashnikov neemt in de jaren negentig een nog veel grotere vlucht. De Sovjet-Unie en zijn satellietstaten hebben de jaren daarvoor voor hun eigen defensie enorme voorraden aangelegd. De DDR heeft een voorraad van 400.000 wapens in haar arsenalen liggen, maar als de Duitse Bondsrepubliek een jaar na de val van de Muur de verantwoordelijkheid voor de arsenalen overneemt, zijn deze leeg. De wapens hebben hun weg al gevonden naar gewapende groepen, criminele bendes, terroristen en piraten overal op de wereld.⁷ Oekraïne vormt ook een schokkend voorbeeld zowel wat omvang betreft als met betrekking tot de mate waarin de wapens in de illegaliteit zijn verdwenen. De voorraden kalashnikovs in Oekraïne zijn gigantisch omdat dit gebied als de buffer moest fungeren bij een eventuele militaire aanval vanuit het westen. Het Oekraïense ministerie van Defensie kan alleen maar een schatting geven van de hoeveelheid kleine wapens, in meerderheid kalashnikovs, die het officieel in bezit heeft: ongeveer zeven miljoen en tussen de 2,4 en drie miljoen ton aan munitie. Dat zijn ongeveer honderd wapens voor iedere Oekraïense soldaat.⁸ Hoeveel kalashnikovs en ander wapentuig uit Oekraïne verdwenen zijn, is onbekend. Een klein tipje van de sluier wordt opgelicht in 2000 bij de (toevallige) arrestatie van Leonid Minin in Milaan. Deze Oekraïner met een Israëliisch paspoort heeft op dat moment voor een slordige half miljoen aan Afrikaanse ruwe bloeddiamanten op zak. Hij blijkt een internationale wapenhandelaar te zijn die al vanaf 1992 op grote schaal, in zijn eigen vrachtvliegtuig, vooral Oekraïense wapens naar Afrika smokkelt. Tijdens een enkele deal verhandelt hij voor 113 ton aan kalashnikovs, *rocket-propelled grenades* (ook een erg populair wapen) en munitie. Charles Taylor, de voormalige president van Liberia en in 2012 veroordeeld voor oorlogsmisdaden, is een van zijn goede klanten.⁹

Na het jaar 2000 is een nieuwe groep kalashnikov-dea-

lers opgestaan. Het zijn nu steeds vaker de VS en de NAVO die kalashnikovs verspreiden. Vanaf 2004 zijn er volgens de door de EU geleide vredesmacht EUFOR en de Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) meer dan 350.000 kalashnikovs uit Bosnië-Herzegovina, Servië en Montenegro naar Irak vervoerd op verzoek van het Amerikaanse ministerie van Defensie.¹⁰ De VS en de NAVO doneren onbekende hoeveelheden kalashnikovs – het moet in de honderdduizenden lopen – aan het Afghaanse leger en de Afghaanse politiemacht. In toenemende mate is het weer Rusland zelf, de oorspronkelijke producent, die kalashnikovs verstrekt aan het Afghaanse leger.¹¹

“There are over 550 million firearms in worldwide circulation. That’s one firearm for every twelve people on the planet. The only question is: How do we arm the other 11?” Aan het woord is wapenhandelaar Yuri Orlov in de memorabele film *The Lord of War*. De rol van Orlov is geïnspireerd op de levenschte wapenhandelaar Victor Bout, die in 2011 in de VS veroordeeld is tot 25 jaar gevangenis vanwege het leveren van wapens aan de FARC in Colombia.¹² Het bijzondere aan Victor Bout is dat hij daadwerkelijk veroordeeld is. Het is een teken dat internationaal de wil groeit om illegale wapenhandel aan banden te leggen. De eerder genoemde Leonid Minin kreeg in Italië slechts twee jaar gevangenisstraf vanwege drugsbezit omdat de Italiaanse rechter van mening was dat hij geen jurisdictie had over illegale wapenhandel in landen elders op de wereld. Op dit moment ontspringen dit soort ‘handelaren des doods’ minder makkelijk de dans.

Maar er is nog een lange weg te gaan om het uit de hand gelopen wapenbezit onder controle te krijgen. Het reguleren van de wapenhandel is hiervoor belangrijk. De wetgeving is onvoldoende dwingend of sluitend. Op het niveau van landen zijn er vaak wel regels met betrekking tot productie, bezit en export van wapens, maar internationaal zijn er nog te veel zwarte gaten en grijze gebieden.

Een belangrijk instrument zijn de wapenembargo's die aan conflictgebieden en strijdende groepen worden opgelegd. Er bestaan verschillende soorten: embargo's die worden opgelegd door intergouvernementele organisaties, bijvoorbeeld de Europese Unie. Daarnaast bestaan er vrijwillige VN-embargo's. Slechts één vorm geeft wapenhandel een echt illegale status: het dwingende embargo van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Deze vorm wordt echter lang niet bij alle conflictgebieden of strijdende partijen opgelegd en bovendien is de handhaving niet altijd effectief.¹³

Een robuust internationaal wapenhandelsverdrag dat alle soorten transacties en type wapens en munitie bevat is daarom dringend nodig en IKV Pax Christi voert hier samen met Amnesty International en Oxfam Novib actie voor.¹⁴ In de zomer van 2012 lijkt een poging om tot een Arms Trade Treaty te komen, schipbreuk omdat president Obama meer bedenktijd claimt – de onderhandelingen zijn al sinds 2006 gaande – voor het bestuderen van een concept-verdragtekst die nog vele tekortkomingen vertoont. De blokkade van de vs is overgenomen door andere nootore wapenexporteurs als Rusland en China elk met hun eigen redenen. Obama blijkt vooral beducht voor kritiek van de wapenlobby in zijn eigen land, terwijl het wapenhandelsverdrag het recht op wapenbezit in de vs op geen enkele wijze beperkt.

Er is echter maar één methode die de ongebreidelde beschikbaarheid van kalashnikovs definitief kan indammen: vernietiging. Te beginnen uiteraard met de enorme voorraden die nog steeds voor het grijpen liggen in Oekraïne maar ook in andere landen. Het is te prijzen dat de NAVO daarom in september 2011 een overeenkomst met de Oekraïense regering sloot om stapsgewijs anderhalf miljoen kleine en lichte wapens en 133.000 ton aan munitie te vernietigen.¹⁵ Maar dan mag het natuurlijk niet zo zijn dat diezelfde NAVO op andere plaatsen in de wereld, zoals in

Afghanistan, wapens verspreidt die met tienduizenden tegelijkertijd 'kwijtraken'.¹⁶

Ondanks de positieve ontwikkelingen op het gebied van regelgeving, vervolging van wapenhandelaren en destructie zal de wereld nog een lange tijd moeten leven met de kalashnikovs als erfenis van de Koude Oorlog.

9. De uitbanning van controversiële wapens

Raed Mokeded uit Libanon zal de verjaardag van zijn zoon Ahmad nooit kunnen vergeten. Samen met zijn vrouw en zijn twee zonen zijn ze naar het park gegaan. Ze hebben eten bij zich en een taart met vijf kaarsjes. De kinderen spelen in het park. Totdat Ahmad iets fel gekleurd opdraait dat onmiddellijk explodeert. Raed rent naar zijn bloedende zoon, die dodelijk gewond is. Hoewel hij vrijwilliger bij het Libanese Rode Kruis is, is hij niet in staat ook maar iets te doen. Hij brengt zijn zoon naar het hospitaal in zijn eigen auto. Daar overlijdt Ahmad na vier uur, vijf jaar oud. “Ahmad was geen terrorist, geen crimineel. Hij was alleen maar een kind dat wilde spelen en van het leven genieten.”¹ Raed vertelt zijn verhaal keer op keer in zijn strijd tegen clustermunities.

Het internationaal humanitair recht richt zich op het beperken van het menselijk lijden veroorzaakt door gewapende conflicten. Het stelt niet enkel eisen aan het gedrag van combattanten maar ook aan de ingezette middelen en methode van oorlogvoering, inclusief de daarbij gebruikte wapens. Controversiële wapens zijn wapens die door hun aard geen onderscheid maken tussen strijders en burgers of overbodig letsel of onnodig lijden met zich meebrengen.

Het discriminatiebeginsel is in gevaar bij al die wapens die het recht van burgers op bescherming bedreigen. Daarvan is duidelijk sprake in het park in Libanon. De clusterbom is mogelijk ingezet tegen combattanten, maar de niet-ontploffte submunitie maakt per definitie geen onderscheid tussen burgers en combattanten.

De normen overbodig letsel en onnodig lijden verwijzen naar de effecten die wapens hebben op combattanten. Er bestaat een vrij brede overeenstemming over deze

normen, maar de toepassing is helaas niet eenduidig. Veel staten gaan ervan uit dat deze norm vereist dat er een evenwicht moet bestaan tussen enerzijds de militaire noodzaak en anderzijds het te verwachten letsel of lijden. Alleen indien het letsel of het lijden buitenproportioneel is in vergelijking met het te behalen militaire voordeel is er sprake van een schending van de norm. Sommige staten menen dat ook de beschikbaarheid van alternatieve middelen een relevante overweging is bij het bepalen of er sprake is van onnodig letsel of overbodig lijden. Ook speelt mee of het letsel een permanente handicap veroorzaakt of onvermijdelijk tot de dood leidt.

De internationale verdragswetgeving die het gebruik van wapens probeert te reguleren heeft een lange geschiedenis. Zo verbiedt de Verklaring van Sint Petersburg van 1868 al het gebruik van ontplofbare en ontvlambare projectielen van minder dan vierhonderd gram (dumdumkogels), hoewel Groot-Brittannië deze munitie in de koloniën, waaronder India, blijft gebruiken. De Verklaring is een eerste poging om een balans te vinden tussen humanitaire zorg en militair belang. In de daarop volgende Haagse Vredesconferenties van 1899 en 1907 komen deelnemende staten tot een verbod op het uitwerpen van explosieven uit ballons, de inzet van projectielen die verstikkende gassen verspreiden en (tijdelijk) het gebruik van hollepuntkogels. De opstellers van dit akkoord zouden verbaasd opkijken bij de order van het Amerikaanse Homeland Security Department in 2012 bij het bedrijf ATK voor 450 miljoen hollepuntkogels die garant staan voor *optimum penetration for terminal performance*.²

Massavernietigingswapens, nucleaire, biologische en chemische wapens zijn gezien hun enorme vernietigingspotentieel uiteraard controversieel. Conventies op het gebied van Biologische Wapens (1972) en Chemische Wapens (1993) omvatten een wereldwijd verbod op de ontwikkeling, de productie en het aanleggen van voorraden van res-

pectievelijk bacteriologische (biologische) en chemische wapens. Tevens regelen deze verdragen de vernietiging van deze wapens. Maar er bestaat zorg dat deze verdragen door de ontwikkeling van natuurwetenschap en biotechnologie gemakkelijk omzeild kunnen worden.

De destructieve vernietigingskracht van nucleaire wapens kent geen beperking, noch in geografisch bereik noch in tijd. Het Internationale Hof van Justitie stelt dat het dreigen met of gebruik van nucleaire wapens “*would generally be contrary to the principles and rules of international humanitarian law*”.³ Voor het Internationale Comité van het Rode Kruis is het moeilijk voorstelbaar “*how any use of nuclear weapons could be compatible with the rules of international humanitarian law, in particular the rules of distinction, precaution and proportionality.*”⁴

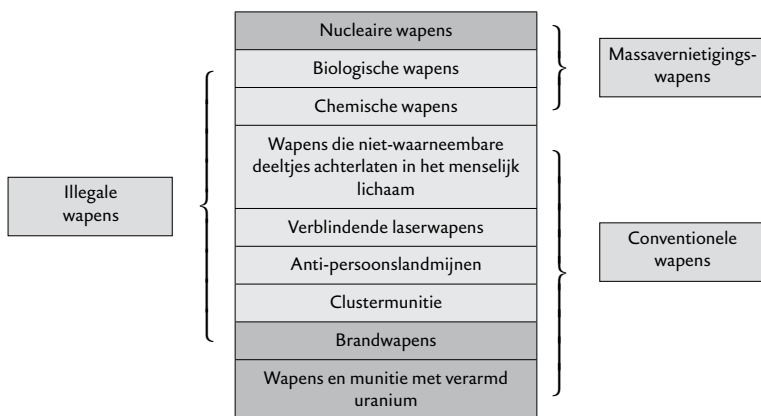
In het Non-proliferatieverdrag uit 1968 verwerpen 184 staten formeel het bezit van nucleaire wapens. De niet-kernwapenstaten zien af van kernwapens in ruil voor toegang tot nucleaire technologie voor vreedzame doeleinden. De vijf kernwapenstaten Verenigde Staten, Rusland, Groot-Brittannië, China en Frankrijk zijn formeel gebonden om te goeder trouw via onderhandelingen tot nucleaire ontwapening te komen. De ‘*have-nots*’ verwijten de ‘*haves*’ echter dat zij hun atoomwapenarsenaal niet substantieel afbouwen. Voor kernwapenstaten – India, Pakistan en Israël⁵ – die het Non-proliferatieverdrag niet hebben getekend is het bezit van kernwapens legaal. De legaliteit van Noord-Korea’s atoomwapenprogramma is op z’n minst een twijfelgeval. Noord-Korea heeft het verdrag in 1985 geratificeerd maar trok zich in 2003 met onmiddellijke ingang terug.

De Conventie voor Bepaalde Conventionele Wapens reguleert het gebruik van bepaalde types conventionele wapens die controversieel zijn. De conventie krijgt door de jaren heen aanvullende protocollen die het gebruik van specifieke wapens verbieden. Protocol 1 verbiedt het ge-

bruik van wapens die mensen verwonden met deeltjes of scherven die niet zijn te detecteren door röntgenapparatuur. Protocol 2 reguleert het gebruik van antipersoonsmijnen, valstrikmijnen (*booby-traps*) en andere explosieven. Protocol 3 reguleert het gebruik van brandwapens. Protocol 4 verbiedt het gebruik van verblindende laserwapens. En protocol 5 biedt een kader voor het minimaliseren van de risico's van niet ontplofte explosieve oorlogsresten.

In 1997 komt buiten het kader van de Conventie voor Bepaalde Conventionele Wapens de Ottawa Convention on the Prohibition of Anti-personnel Mines tot stand en in 2008 de Convention on Cluster Munitions. Over de gezondheidsrisico's van verarmd uranium woedt nog een heftig internationaal debat. Een aantal landen, zoals België, neemt het zekere voor het onzekere en heeft het al verboden. Dit geldt helaas niet voor Nederland.

Controversiële wapens kunnen verboden en illegaal zijn, maar dat hoeft niet zo te zijn. Soms zijn het massavernietigingswapens, en soms betreft het conventionele wapens.

Figuur 4. Illegale en controversiële wapens⁶

Het uitbannen van controversiële wapens door middel van internationale verdragen heeft natuurlijk zijn beperkingen. Het eerste probleem is dat de werking van verdragen beperkt is tot staten die het verdrag of de conventie ondertekend en geratificeerd hebben. Juist staten die bij conflicten betrokken zijn of op grote schaal controversiële wapens produceren, hebben weinig of geen belang bij ondertekening.

Het tweede probleem is dat de verdragen en conventies vooral van toepassing zijn op statelijke partijen. Niet-statale strijdende partijen zijn aan minder regels gebonden. Dit geldt overigens niet alleen voor controversiële wapens maar voor alle verdragen die het gedrag tijdens oorlog regelen. Er moeten dus manieren gezocht worden om internationale verdragen en conventies universeel geldig te verklaren, zoals met de Verdragen van Genève van 1949 is gebeurd.

Een derde probleem is dat er geen sancties zijn als staten toch illegale wapens gebruiken of verdragsteksten op een zeer strikte manier, zelfs te kwader trouw, uitleggen. Een voorbeeld is het gebruik van witte fosfor door de vs tegen de opstandelingen in Fallujah, Irak in 2004. *Shake 'n' bake* noemen de Amerikaanse soldaten dit.⁷ Een kolonel van het vs-leger stelde: “*White phosphorus is a conventional munition. (...) It is not a chemical weapon. They are not outlawed or illegal.*”⁸ Dit klopt, maar alleen als het protocol dat het gebruik van brandwapens reguleert zéér letterlijk wordt uitgelegd. De definitie van een brandwapen is: elk wapen of elk stuk munitie dat *in de eerste plaats* is ontworpen om objecten in brand te steken of brandwonden toe te brengen aan personen (...).⁹ Witte fosfor is in de eerste plaats bedoeld voor beter zicht in het donker. Maar het is overduidelijk dat in Fallujah tegen de geest van het protocol tegen brandwapens is gehandeld.

Desondanks voorkomen de internationale verdragen en conventies op het gebied van controversiële wapens veel menselijk leed. Bovendien blijft de reikwijdte niet beperkt

tot staten die de verdragen en conventies op het gebied van controversiële wapens ondertekenen. De afwijzing van controversiële wapens door de internationale publieke opinie heeft een stigmatiserende werking. Bijna alle staten willen immers graag gezien worden als respectabele en verantwoordelijke leden van de internationale gemeenschap. Het anti-persoonsmijnenverdrag is hier een voorbeeld van. Veel van de ruim dertig staten die het verdrag nog niet ondertekend hebben, hebben wel formeel verklaard het eens te zijn met het doel om landmijnen uit de wereld te bannen. Hier gedragen ze zich ook naar. Ze produceren, exporteren of leggen geen landmijnen meer en een aantal staten rapporteert zelfs netjes conform de transparantie-bepalingen in het anti-landmijnenverdrag.¹⁰ De Landmine Monitor 2011 identificeert nog maar drie landen die nieuwe landmijnen leggen: Birma, Libië en Israël.¹¹

Het terugdringen van controversiële wapens is al lang niet meer een zaak van staten alleen. Integendeel. De ondertekening van de conventie die het gebruik van landmijnen uitbant, markeert een kentering in de wijze waarop het internationaal recht wordt versterkt. Het is niet alleen voor het eerst in meer dan een eeuw dat een conventie een wapen volledig verbiedt in plaats van reguleert. Het is ook voor het eerst dat een dergelijk verdrag tot stand komt in een samenwerking tussen sympathiserende staten en internationale netwerken van civiele samenlevingsorganisaties.

Het initiatief om tot uitbanning van landmijnen te komen ligt bij internationale civiele samenlevingsorganisaties, waaronder ook IKV Pax Christi, die internationale netwerken vormen. De inzet van de internationale campagne is niet gericht op regulering maar op een volledig verbod en weet juist daarom brede publieke steun te mobiliseren.

De aanpak van het onderhandelingsproces om tot een verdrag te komen, onderscheidt zich door niet te streven naar consensus maar naar een sterke verdragstekst die steun heeft van een zo groot mogelijke groep gelijkge-

stemde staten. De netwerken van civiele samenlevingsorganisaties en een aantal middelgrote staten met een humanitaire agenda bundelen daarbij hun krachten. Behalve morele overwegingen en de publieke opinie speelt ook mee dat middelgrote staten een duidelijk belang hebben bij een internationale arena die op het gebied van vrede en veiligheid stabiel en voorspelbaar is. Het is hun statelijk belang dat grote of oorlogszuchtige staten worden gebonden aan internationale normen en dat hun handelen wordt ingekaderd binnen het internationaal recht en internationale instituties.

De netwerken van civiele samenlevingsorganisaties verrichten onderzoek en brengen zo de harde gegevens in kaart. Door hun directe banden met de slachtoffers vestigen zij de aandacht op het menselijke leed en de sociaal-economische gevolgen. Zij mobiliseren de publieke opinie en de media en beïnvloeden regeringen. De middelgrote staten zorgen voor de financiering en bieden diplomatieke ondersteuning door de problematiek voor en achter de schermen op de internationale agenda te zetten en als gastheer op te treden voor internationale conferenties. Deze samenwerking tussen statelijke partijen, multilaterale gouvernementele instituties zoals de VN en netwerken van civiele samenlevingsorganisaties is uniek en leidt ook tot de totstandkoming van een verdrag tegen clustermunitie.¹² En nieuwe coalities zijn al actief om te komen tot een verbod van wapens en munitie met verarmd uranium.

Het gaat bij het uitbannen van controversiële wapens niet enkel om het type wapen. “Niet alleen het type wapens verandert maar ook de context waarbinnen deze vaak worden gebruikt. Het toenemende aantal militaire operaties in dichtbevolkte stedelijke gebieden, waarbij gebruik gemaakt wordt van explosief geweld met zware wapens dat verwoestende humanitaire consequenties kan hebben voor de burgerbevolking in deze gebieden, is aanleiding voor een debat.”¹³

Uit onderzoek blijkt dat 71% van alle slachtoffers van explosieve wapens burgers is, in 2011 waren dat er ruim 21.000. Bovendien komt uit de cijfers naar voren dat 87% van deze slachtoffers in dichtbevolkte gebieden woonachtig is.¹⁴ De cijfers illustreren dat de context van dichtbevolkte gebieden ervoor zorgt dat het gebruik van specifieke types explosieve wapens per definitie geen onderscheid maakt tussen burgers en combattanten. Het gebruik van deze wapens in dichtbevolkte gebieden vergt dus extra voorzorgsmaatregelen om burgers te beschermen. In het bijzonder moeten alle mogelijke voorzorgen zijn genomen om vooraf te verifiëren dat de doelwitten militair zijn en moet vooraf vaststaan dat de militaire aanval en de daarbij gebruikte wapens voldoen aan de beginselen van discriminatie en proportionaliteit. Indien deze beginselen niet zijn te garanderen, mag de aanval niet worden uitgevoerd. Gezien de grote waarschijnlijkheid van de non-discriminerende en buitenproportionele effecten moet het gebruik van enkele types explosieve wapens in dichtbevolkte gebieden wellicht in de nabije toekomst verboden of minimaal sterk gereguleerd worden. Secretaris-generaal van de VN Ban Ki-Moon roept in zijn laatste *Protection of Civilians in Armed Conflict*-rapport landen op zeer terughoudend te zijn met het gebruik van explosieve wapens met een *wide-area impact* in dichtbevolkte gebieden en bij een eventueel gebruik beter te rapporteren en te verantwoorden.¹⁵

Een zorgwekkend gegeven is dat de meerderheid van de burgerslachtoffers van explosief geweld in bevolkte gebieden in 2011 valt door het gebruik van *improvised explosive devices* zoals auto- en bermbommen. De niet-statelijke actoren die deze wapens gebruiken in dichtbevolkte gebieden hebben geen boodschap aan het internationaal humanitair recht en een eventuele conventie.

10. Oorlog in de toekomst: per joystick

In een donkere kamer bestuurt een piloot met een joystick een onbemand maar bewapend vliegtuigje ergens boven Afghanistan. De piloot bevindt zich niet op het slagveld maar in een control room voor *drones* in de Amerikaanse staat Nevada. Computerschermen geven de piloot een beeld van de werkelijkheid meer dan tienduizend kilometer ver weg. Naast de piloot zit een jonge vrouw, de sensor operator. Zij leidt de door de piloot afgevuurde raketten met lasers naar hun doelwit. De communicatie tussen beiden verloopt zoals je dat in een controlekamer mag verwachten. Volgens protocol en in alle rust. "Lock-up target 5... pilot clear to engage white pick-up truck." De twee werken hun *pre-launch checklist* af. Dan drukt een vinger een rode knop op de joystick. Er valt een korte stilte. De mensen in de witte pick-up truck weten nog van niets. Maar hun lot is bezegeld. De operator telt af: "3,2,1... impact." Een steekvlam op het beeldscherm. De piloot complimenteert zijn collega: "Excellent job."

Dit alles valt te zien op een YouTube-filmpje¹ waarvan onduidelijk is of dit een beeld geeft van de werkelijkheid of van een simulatie. Het filmpje geeft in elk geval een treffend beeld van een werkelijkheid die vervreemding oproept. Oorlog per joystick. Het confronteert ons met nieuwe dilemma's en roept morele en juridische vragen op. Leidt deze vorm van oorlog tot morele onthechting waardoor militairen in hun controlekamers geen besef meer hebben van de menselijke gevolgen van militair geweld? Of confronteren de realistische computerbeelden de piloten en hun operators juist meer dan ooit met de zichtbare gevolgen van hun acties? En hoe gaan de *drone*-piloten en operators om met de *troubling disconnection* als zij na acht uur schieten op doelen en het doden van vijanden naar huis

rijden en twintig minuten later aan de eettafel met hun kinderen het huiswerk bespreken?

Leidt de chirurgische precisie van deze wapens tot minder burgerslachtoffers of juist tot meer gebruik van deze wapens in bevolkte gebieden, met alle gevolgen van dien? Voldoen de *drones* aan de eisen van het internationaal humanitair recht? Welk recht is er eigenlijk van toepassing als civiele verdachten van terrorisme met *drones* worden geëlimineerd? En is er wel sprake van voldoende controle en verantwoording?

Dat technologische ontwikkelingen van invloed zijn op oorlogvoering is natuurlijk geen nieuw gegeven. Het gebruik van informatietechnologie in nieuwe wapens en geavanceerde militaire strategie bij gewapende conflicten neemt echter exponentieel toe. De nieuwe technologie manifesteert zich op het slagveld in de vorm van cyberoorlogvoering, geautomatiseerde – gerobotiseerde – wapensystemen en op afstand bestuurde wapensystemen, waarvan de *drones* de bekendste en meest gebruikte zijn.

Een van de voornaamste motieven om in deze nieuwe wapensystemen te investeren is dat de inzet van deze wapens de levens van militairen spaart. Bovendien kunnen deze nieuwe wapens verkenningen uitvoeren waardoor aanvallen met een grotere precisie zijn uit te voeren en burgerslachtoffers zijn te voorkomen. In bijzondere omstandigheden is het zelfs denkbaar dat de inzet van deze nieuwe wapens minder slachtoffers onder burgers maakt in vergelijking met de inzet van conventionele wapens.

Toch zijn er grote zorgen over de oorlog per joystick. Er woedt een juridisch debat over de mate waarin de nieuwe wapens werkelijk in staat zijn een onderscheid te maken tussen burgers en combattanten, tussen militaire en civiele objecten. Ook vragen juristen zich af of er bij de inzet van deze nieuwe wapensystemen voldoende voorzorgsmaatregelen mogelijk zijn voor het voorkomen van burgerslachtoffers en of het principe van proportionaliteit is te respecteren.² En is een robotwapensysteem met artificiële intel-

ligente programmatuur zo te programmeren dat het op een meer ethische en meer legale wijze kan opereren dan een soldaat in oorlogsomstandigheden?³ Deze zorgen lijken vooralsnog terecht. Het beleid van de regering-Obama komt er *de facto* op neer dat willekeurig welke man van militaire leeftijd in de buurt van een *drone*-aanval een combatant is tenzij er postuum bewijs wordt geleverd dat de betreffende persoon onschuldig is. Maar in de regel zijn zulke personen, aldus de regering-Obama, simpelweg “*probably up to no good*”. Volgens deze redenering worden dus amper onschuldige burgerslachtoffers gemaakt.⁴

De nieuwe technologie leidt ertoe dat de afstand tussen militairen en het slagveld groeit, denk aan de *control room* in Nevada en Afghanistan. Die tendens is zeker niet nieuw. Maar als *drone*- en cyberaanvallen vanuit elke plek in de wereld kunnen plaatsvinden, wordt de hele wereld het theater van de oorlog, een ‘*global battlefield*’. Dat zou betekenen dat overal op de wereld militaire aanvallen gerechtvaardigd zouden zijn zolang deze maar voldoen aan de principes van het internationaal humanitair recht. Dat zou een gevaarlijke en onwenselijke ontwikkeling zijn.

De groeiende afstand tussen militairen en het slagveld leidt ook tot een fysieke en emotionele disconnectie tussen militairen en hun opponenten. De militair historicus John Keegan spreekt in dit verband van de ‘*impersonalization of battle*’, de ontmenselijking van de oorlog. Uit onderzoek blijkt dat naarmate de afstand tussen opponenten groeit het doden van een tegenstander makkelijker en misbruik waarschijnlijker wordt.⁵ Brian Burridge, een voormalige luchtmachtcommandant in Irak, spreekt over een ‘oorlog zonder deugden’ die moed noch heldhaftigheid vergt. Toch blijken piloten die met hun joystick Predator-*drones* besturen in vergelijkbare mate te lijden aan posttraumatische stressstoornissen. Een *drone*-piloot observeert met zijn camera soms langdurig de gewoonten van een doelwit. Een onderzoek naar de stressstoornissen van *drone*-piloten stelt: “Op een bepaald moment herinneren sommige zaken je

aan de zaken die je zelf hebt gedaan. Er ontstaat een bepaalde mate van vertrouwdheid die het een beetje moeilijker maakt de trekker over te halen.”⁶

De groeiende afstand tot het slagveld roept ook vragen op over de relatie tussen het beschermen van militairen tegen de gevolgen van directe gevechtshandelingen en de humanitaire impact van deze nieuwe wapens op de civiele bevolking. Er bestaat, en dat is begrijpelijk, bij regeringen en binnen samenlevingen een grote weerzin tegen het op het spel zetten van de levens van militairen. Het streven naar het voorkomen van militaire slachtoffers kan echter ook leiden tot wapensystemen en militaire strategieën die in strijd zijn met de in het internationaal humanitair recht vastgelegde bescherming van burgers. Het van grote hoogte bombarderen van doelen in Afghanistan en Libië spaart de levens van piloten maar leidt wel tot burgerslachtoffers. De nieuwe wapensystemen vergroten de veiligheid van soldaten maar vergroten ze ook de veiligheid van burgers? Die vraag is enkel te beantwoorden indien er meer inzicht bestaat in de mogelijkheden en (indirecte) effecten van deze nieuwe wapens in concrete omstandigheden waar de grenzen tussen burgers en combattanten steeds diffuser zijn.⁷

Gebrek aan transparantie over de effecten van de inzet van nieuwe wapens voor de burgerbevolking is een zorgelijk punt. Dat geldt in het bijzonder voor de inzet van *drones* door de Amerikaanse regering. Volgens de New America Foundation zijn alleen al in Pakistan ten minste 1800 mensen door *drones* gedood onder wie drie- tot vierhonderd non-combattanten. Andere onderzoeksjournalisten spreken over vier- tot achthonderd burgers die zijn omgekomen door Amerikaanse *drone*-aanvallen in Pakistan.⁸ De CIA, die ook betrokken is bij de *drone*-aanvallen in het kader van terrorismebestrijding, stelt dat er niet meer dan veertig tot vijftig burgerslachtoffers zijn gevallen en dat de aanvallen onderhevig zijn aan een “robuust verantwoordingsregime”.⁹ Feit is echter dat het onmogelijk is de effecten van

drone-aanvallen in Noordwest-Pakistan te verifiëren omdat onafhankelijke mensenrechtenrapporteurs en journalisten geen (volledige) toegang hebben tot het gebied. Onafhankelijke en transparante verantwoording is essentieel voor het inzicht in de mate waarin nieuwe wapensystemen zich verhouden tot het internationaal humanitair recht. Tot nu toe blijven de humanitaire tol en de morele en politieke consequenties in nevelen gehuld. De slachtoffers hebben geen naam en de schade blijft ongezien.

De inzet van nieuwe wapens roept ten slotte ook vragen op over de verantwoordelijkheid en de verantwoording van hun inzet. Wie is er aansprakelijk voor fouten, wie is er in geval van burgerslachtoffers aansprakelijk te stellen? Is het de piloot die op afstand kan bijsturen of de programmeur van het computerprogramma? Of is het de commandant die de opdracht of de politicus die de autorisatie heeft gegeven?¹⁰ Michael Walzer, de politiek filosoof, pleit voor het openbaar maken en verdedigen van een beperkte lijst van mensen die doelwit zijn. “Mensen worden gedood en over het algemeen eisen we een publieke rechtvaardiging als we overgaan tot het doden van mensen.”¹¹ Maar het *drone*-programma van de CIA blijft geheim, er is geen publieke geverifieerde informatie over wie het programma uitvoert, wie de doelen selecteert en hoeveel mensen er zijn gedood. Christof Heyns, de speciale VN-rapporteur voor buitengerechtigde en arbitraire executies, maakt zich grote zorgen over het gebruik van Amerikaanse *drones* in landen als Pakistan en Jemen. Hij beschouwt het gericht doden met *drones* als een bedreiging van vijftig jaar internationaal recht. “Zijn wij bereid ingrijpende wijzigingen te accepteren in het internationale juridische systeem dat sinds de Tweede Wereldoorlog bestaat en nucleaire dreigingen heeft overleefd?”¹² De kritiek van Heyns richt zich op het gebruik van *drones* bij het elimineren van terroristen. Dat zijn twee zaken die in beginsel los van elkaar staan maar in de praktijk nauw met elkaar verweven zijn.

De dreiging van terroristisch geweld confronteert de

wereld met lastige dilemma's. Amati Etzioni citeert in een verdediging van het buitengerechtelijk executeren van terroristen een beschrijving van zo'n executie. Tijdens een operatie zien CIA-agenten in Virginia de close-upbeelden van een dak van een huis in Zanghara, een gehucht in Zuid-Waziristan, Pakistan. Het is een warme zomeravond. De CIA-mensen zien een van de meest gezochte terroristen in Pakistan, Baitullah Mehsud, de leider van de Taliban in Pakistan, samen met zijn vrouw en zijn oom, een arts die bij de aan suikerziekte lijdende Mehsud een infuus aanbrengt. Het zijn opmerkelijk scherpe beelden die stabiel blijven als de CIA op afstand twee Hellfire-raketten van de *drone* lanceert. In Virginia ziet men een vurige explosie in *real time*. Nadat de stofwolk is verdwenen zien zij enkel nog het rechtopstaande torso van Mehsud. Ook elf anderen zijn gedood: zijn vrouw, zijn schoonvader en -moeder, een luitenant en zeven lijfwachten.¹³

Een gruwelijk beeld. Maar, stelt Etzioni,¹⁴ Mehsud wordt wel verantwoordelijk gehouden voor de moord op de Pakistaanse ex-premier Benazir Bhutto en voor talrijke aanslagen op coalitietroepen in Afghanistan.¹⁵ Etzioni is van mening dat de buitengerechtelijke executie van de combattant Mehsud onder de jurisdictie van het oorlogsrecht wel, maar onder het strafrecht dat van toepassing is bij rechtshandhaving niet is toegestaan. Maar als het om terroristenleiders van Al Qaida en hun voetvolk gaat, dan eist handhaving van de veiligheid het preventief voorkomen en niet het achteraf vervolgen van aanvallen, aldus Etzioni. Dat geldt helemaal wanneer er sprake is van terroristen die mogelijk gebruik willen maken van massavernietigingswapens of bereid zijn zelfmoordaanslagen te plegen.

Rechtshandhaving op basis van strafrecht schiet in de ogen van Etzioni dan tekort omdat het een retrospectieve in plaats van preventieve werking heeft. Het gaat er bovendien van uit dat bestraffing een afschrikkende werking heeft, hetgeen bij overtuigde terroristen niet het geval is. Etzioni meent daarom dat buitengerechtelijke executies

gerechtvaardigd zijn. Over de legaliteit maakt hij zich minder zorgen. De Geneefse Conventies zijn over tientallen jaren ontwikkeld, “wetten zijn niet in steen gebeiteld” en kunnen zich verder ontwikkelen.

Het uitgangspunt van Etzioni is simpelweg dat de Verenigde Staten in oorlog is met Al Qaida en dat daarmee het doden van combattanten en burgers die participeren in gevechtshandelingen geoorloofd is. President Obama heeft weliswaar afstand genomen van *the global war on terror* maar hij stelt dat de Verenigde Staten nog steeds in oorlog zijn met Al Qaida.¹⁶ Dit oorlogsparadigma geeft de Verenigde Staten veel vrijheid, terwijl het rechtshandavingsparadigma de handen bindt in een tijd van onconventionele dreigingen.

Het verschil tussen beide paradigma's is groot. In geval van een internationale oorlog is het doden van de tegenstander geen misdaad indien het oorlogsrecht is nageleefd. In vreedstijd is het doden van de tegenstander moord tenzij er sprake is van zelfverdediging. Er lijkt daarom in de Verenigde State sprake te zijn van “een juridische mist tussen oorlog en vrede”¹⁷ waardoor het onduidelijk is welke regels van toepassing zijn.

Toch is het van belang de (juridische) grenzen tussen oorlog en vrede scherp voor ogen te houden. *Drone*-aanvallen uitgevoerd in Afghanistan en het aangrenzende noordwesten van Pakistan vallen onder de regels van het internationaal humanitair recht die van toepassing zijn voor niet-internationale gewapende conflicten. Er is immers sprake van een gewapend conflict met een niet-internationaal karakter, waarbij multinationale eenheden de regering van Afghanistan ondersteunen. Aanvallen die in andere gebieden plaatsvinden, bijvoorbeeld in Jemen of Somalië, vallen onder de regels van rechtshandhaving en de rechten van de mens omdat er geen sprake is van een gewapend conflict. Onder de regels van het humanitair recht zijn burgerslachtoffers enkel acceptabel indien het geweld proportioneel is ten opzichte van het behaalde militaire voordeel. Onder de

regels van rechtshandhaving zijn burgerslachtoffers niet acceptabel.

Het is overigens ook onder het rechtshandavingsparadigma mogelijk om dodelijk geweld toe te passen. Indien er sprake is van een onmiddellijk en dodelijk gevaar dient de staat op te treden om zijn bevolking te beschermen. Het toepassen van dodelijk geweld is dan geoorloofd indien andere maatregelen, zoals arrestatie, zijn uitgeput en de operatie een preëemptief en geen vergeldend karakter heeft.¹⁸ Dat wil zeggen dat er sprake moet zijn van een onmiddellijke dreiging voor de veiligheid. Bovendien moet de operatie de soevereiniteit van andere staten respecteren.¹⁹ Daarom is het relevant dat Jemen toestemming geeft aan en samenwerkt met de Verenigde Staten bij *drone*-aanvallen op hun grondgebied terwijl Pakistan hier officieel tegen protesteert, al verschijnen er ook berichten in de media dat de Pakistaanse regering onderhands groen licht geeft voor de aanvallen. Het toepassen van dodelijk geweld buiten het kader van gewapend conflict is met andere woorden enkel in zeer uitzonderlijke gevallen en onder strikte voorwaarden mogelijk.

De praktijk van de *drone*-aanvallen laat echter zien dat er niet langer sprake is van een uitzonderlijk geval maar van een doorlopende praktijk. Daarbij is het steeds onduidelijk of er wel sprake is van onmiddellijk en dodelijk gevaar en of er toestemming is van betrokken landen. Bovendien is het onduidelijk of er voldoende voorzorgsmaatregelen zijn getroffen en onderscheid wordt gemaakt ten einde burgerslachtoffers te voorkomen. Voor zover buitengerechtelijke executies met *drones* plaatsvinden buiten het geografische gebied van het gewapende conflict zijn deze, tenzij er sprake is van een onmiddellijk en dodelijk gevaar, strijdig met internationale mensenrechten en is het strafrecht van toepassing bij rechtshandhaving, tenzij verdachten gedood worden in verzet tegen hun wettige arrestatie.

Etzioni relateert de impact van *drones* als een “*minor, albeit a new, stepping stone*”. Mary Dudziak, professor aan

de University of Southern California's Gould School of Law, stelt dat de aanvallen met *drones* een grote politieke prijs hebben. “*Drones* zijn een technologische stap die het Amerikaanse volk verder isoleert van militair optreden en de politieke controle ondermijnt op eindeloze oorlog.”²⁰

De rechtmatigheid van nieuwe wapens en nieuwe militaire strategieën hangt af van het gebruik ervan. Het is niet uitgesloten dat nieuwe wapens op den duur verboden zullen worden omdat ze inherent geen onderscheid kunnen maken tussen combattanten en burgers of ernstig en onnodig lijden veroorzaken. Het internationaal humanitair recht dwingt staten bij het ontwikkelen van nieuwe wapens te verifiëren of deze verenigbaar zijn met het recht. In de praktijk blijkt echter dat de politiek moeite heeft met het anticiperen op de effecten van nieuwe wapens en humanitaire rampen die daardoor kunnen ontstaan.

Nederland wil, alle bezuinigingen ten spijt, ook vier onbemande vliegtuigen aanschaffen. Vooralsnog dragen deze onbemande vliegtuigen geen wapens. Maar “indien in de toekomst alsnog een behoefte als wapendrager wordt geformuleerd” dan zijn de vliegtuigjes daarvoor geschikt, zo liet minister van Defensie Hillen in een brief aan de Tweede Kamer weten.²¹ Voordat Nederland deze donkere kamer in gaat moet de Tweede Kamer en de samenleving zich bezinnen op de morele, juridische en politieke dilemma's van oorlog per joystick. Of zwijgen wij die dilemma's liever dood?

11. Oorlog beëindigen: op het slagveld of aan tafel

Richard Holbrooke beschrijft in zijn boek *To end a war*¹ zijn ervaringen tijdens de onderhandelingen die in 1995, “na bijna vier jaar, 250.000 doden,² twee miljoen vluchtelingen en wreedheden die mensen over de hele wereld schokten”,³ een einde maken aan de oorlog in het voormalige Joegoslavië. De gesprekken beginnen in een restaurant waarbij twee hoofdrolspelers, de Servische president Milosevic en de Bosnische premier Silajdzic, zover mogelijk van elkaar verwijderd aan aparte tafels lunchen.

Holbrooke slaagt er voor de eerste keer in de twee partijen te laten onderhandelen over territoriale kwesties door de *napkin shuttle*. Zes keer pendelt hij heen en weer tussen de twee tafels met de servetten waarop Milosevic en Silajdzic hun ideeën voor een corridor tussen Sarajevo en het belegerde Gorazde tekenen. Uiteindelijk zijn beide mannen bereid aan één tafel te zitten waar zij over elk detail van de corridor tussen beide steden met ‘passie en woede’ onderhandelen. Het blijkt het begin te zijn van een moeizaam onderhandelde vrede. “Het is geen rechtvaardige vrede maar meer rechtvaardig dan voortzetting van de oorlog”, zoals de Bosnische president op de dag van de ondertekening stelt.

Burgeroorlogen zijn in vergelijking met interstatelijke conflicten moeilijk te beëindigen. De relatief lange duur van intrastatelijke conflicten vormt daarvan een uitdrukking. Het gemiddelde conflict tussen staten duurt 64 maanden, terwijl de gemiddelde duur van een conflict waarbij niet-statelijke partijen betrokken zijn 167 maanden is.⁴ Illustratief zijn de gewapende conflicten in landen als Afghanistan, DR Congo, Colombia, Somalië en Soedan die al verschillende decennia duren en waarbij perioden van relatieve rust en van intens geweld elkaar afwisselen.

Er bestaat natuurlijk geen sluitende verklaring waarom burgeroorlogen zo moeilijk zijn te beëindigen. Er zijn ech-

ter wel enkele factoren te benoemen die daarbij een rol spelen.⁵ In de eerste plaats is er bij intrastatelijke conflicten sprake van asymmetrische machtsverhoudingen. De sterkere partij, vaak de staat, verwacht het conflict te kunnen winnen en weigert daarom deel te nemen aan onderhandelingen. Die overwinning blijft in de praktijk vaak uit omdat opstandelingen hun toevlucht zoeken in een guerrilla die, zo blijkt keer op keer, nu eenmaal moeilijk is te winnen.

Een factor die staten er ook van weerhoudt te onderhandelen met opstandelingen is status. Deelname aan onderhandelingen geeft opstandelingen geloofwaardigheid en legitimiteit. Voor opstandelingen is dat aantrekkelijk maar regeringen willen dat nu juist voorkomen. Tijdens de Juba Peace Talks tussen de regering van Oeganda en de Lord's Resistance Army (LRA) heeft IKV Pax Christi op verzoek van representanten van de bevolking het agendapunt *Addressing the root causes of conflict* ingebracht. Dit gaf de LRA de kans een politieke agenda te presenteren en daarmee legitimiteit te claimen die de LRA niet verdiende. Tegelijkertijd was dit onvermijdelijk want alleen zo konden de wortels van het conflict aangepakt worden.

Een andere factor die bij burgeroorlogen een rol speelt is de soevereiniteit van staten. Het beginsel van niet-inmenging in binnenlandse aangelegenheden is weliswaar niet absoluut maar vormt wel een drempel voor het inroepen of aanbieden van bemiddeling door derde-partijen bij het oplossen van in beginsel binnenlandse conflicten. Bemoeienis van de internationale gemeenschap veronderstelt overigens dat het conflict een zekere geweldsintensiteit heeft en dat kan alleen als opstandelingen in staat blijven operationele successen te boeken. Willen opstandelingen militaire successen boeken dan is daarvoor steun door of vanuit aangrenzende staten onmisbaar, en dat maakt de oplossing van het conflict natuurlijk weer moeilijker.

De factor die de complexiteit van burgeroorlog misschien wel het best verklaart, is de betrokkenheid van niet-statelijke partijen. Zij hebben minder te verliezen en zijn, in

vergelijking met staten, minder aanspreekbaar op internationale verdragen en normen, zijn slechter georganiseerd en de leiders hebben lang niet altijd volledige zeggenschap over hun (gewapende) achterban.

Ook de context van burgeroorlog maakt het beëindigen van geweld en het bereiken van vrede extra moeilijk. Er is vaak sprake van een serieuze politieke en militaire bedreiging voor machthebbers. Hoe groter de onveiligheid, hoe lager het onderlinge vertrouwen is en hoe meer conflictpartijen geneigd zijn om enkel oog te hebben voor hun eigen (veiligheids)belangen. In dit soort situaties is er niet zelden sprake van irrationeel handelen waarbij conflictpartijen hoge risico's nemen ten einde hun eigen belangen veilig te stellen. De humanitaire consequenties van gewapend geweld weerhouden conflictpartijen er niet van om hun belangen na te jagen. Sterker nog, het doden van burgers en het creëren van vluchtelingenstromen zijn geregeld onderdeel van de strategie. In deze omstandigheden bestaat geen volledig zicht op de intenties, de bereidheid en de capaciteiten van tegenstanders. Conflictpartijen hebben daar ook baat bij en misbruiken dat gebrek aan inzicht als legitimering van hun eigen gedrag.

Dat alles bij elkaar maakt dat burgeroorlogen in vergelijking met interstatelijke conflicten moeilijker oplosbaar zijn en langer duren. Hoe langer de strijd duurt, hoe moeilijker het psychologisch gezien wordt om de strijd op te geven omdat anders al het leed voor niets geleden is en alle doden voor niets gevallen zijn.

Ondanks, of beter gezegd, dankzij deze complexiteit spelen derde-partijen in toenemende mate een rol in pogen het gewapend conflict te beslechten. Tot in de jaren tachtig van de vorige eeuw eindigde zo'n 75-100% van alle burgeroorlogen door een militaire overwinning van de staat of van de opstandelingen, terwijl dat na de jaren negentig nog maar opging voor 41% van de conflicten. Tussen 1940 en 1989 eindigde maar een handvol gewapende conflicten aan de onderhandelingstafel, terwijl in de jaren

negentig 41% van de burgeroorlogen door onderhandelingen eindigde en 20% door een staakt-het-vuren.⁶

De voornaamste verklaring voor deze toename van onderhandelingen blijkt de beëindiging van de Koude Oorlog en de weggevallen steun van supermachten aan conflictpartijen te zijn. De strijdende partijen zijn daardoor te zwak om een definitieve militaire overwinning te behalen maar te sterk om een definitieve nederlaag te lijden. Ze houden elkaar in evenwicht tot beide partijen uitgeput zijn en, in het beste geval, vrede als een serieus alternatief gaan beschouwen of, in het slechtste geval, vredesonderhandelingen als een welkome rustpauze zien om daarna de strijd weer op te pakken. Ook is er sprake van een toenemende druk, onder meer vanuit de publieke opinie, op de internationale gemeenschap om verantwoordelijkheid te nemen voor de humanitaire crises die gepaard gaan met burgeroorlogen.⁷

Onderhandelingen moeten uiteindelijk leiden tot het beëindigen van geweld en het redden van levens. Vrede bereikt door onderhandeling blijkt echter veel kwetsbaarder te zijn voor hervatting van geweld dan een vrede die het gevolg is van een militaire overwinning. Onderzoek leert dat een militaire overwinning het risico op terugval in geweld met 24% vermindert, terwijl conflictoplossing door onderhandeling de kans op nieuw geweld juist verhoogt met 27%. Burgeroorlogen die eindigen door onderhandelingen duren drie keer langer en hebben twee keer zo veel kans om binnen vijf jaar opnieuw uit te breken.⁸ Daardoor vallen er in burgeroorlogen die eindigen door onderhandelingen meer doden dan in burgeroorlogen die eindigen door een militaire overwinning.

Ook blijken onderhandelingen niet per se de kortste route naar een democratische samenleving. Verkiezingen die plaatsvinden als direct gevolg van onderhandelingen blijken, na verloop van jaren en na vertrek van derde-partijen, te leiden tot een versterkte oppositie tegen de regering en in reactie daarop tot groeiende repressie.⁹

Militaire overwinningen door opstandelingen blijken statistisch de stabielste basis te zijn voor vrede. Als rebel- len winnen, zijn zij verplicht hun legitimiteit in binnen- en buitenland te versterken. Dat verklaart waarom zij veelal bereid zijn tot een zekere democratisering van het politieke systeem.

Onderhandelingen zijn dus zeker geen panacee voor alle burgeroorlogen. Het is verleidelijk maar geen goed idee om in alle omstandigheden te pleiten voor vredesonderhandelingen onder het mom van *give peace a chance*. Maar het is ook geen optie om burgeroorlogen decennia lang te laten voortduren, *give war a chance*,¹⁰ totdat een militaire overwinning of totale uitputting een einde maakt aan het geweld. Dat is niet alleen moreel onacceptabel maar ook niet in het belang van internationale vrede en veiligheid.

Het is daarom van belang beter inzicht te krijgen in de condities waaronder vredesonderhandelingen een uitweg kunnen bieden. Wanneer is een burgeroorlog rijp voor onderhandelingen? Het antwoord op die vraag biedt geen garantie op succesvolle onderhandelingen en stabiele vrede maar helpt bij het identificeren van situaties en momenten waarop onderhandelingen kunnen bijdragen aan het beëindigen van gewapend conflict.

Voor het beantwoorden van de vraag of een burgeroorlog rijp is voor onderhandelingen is het van belang de factoren te identificeren die de 'onderhandelbaarheid' (*negotiability*) van een conflict bepalen. Daarbij zijn verschillende pull- en push-factoren te onderscheiden.¹¹ Militaire, politieke, economische en sociale factoren kunnen partijen naar de onderhandelingstafel duwen. "Als groepen gefinancierd en ondersteund worden, toegang hebben tot wapens, steun krijgen van hun eigen gemeenschappen en militaire vooruitgang boeken dan is er aanzienlijk minder reden tot onderhandelingen", zo stelt een ervaren mediator. Zolang opstandelingen menen dat het conflict met militaire middelen is te beslechten, zullen zij niet bereid zijn

te onderhandelen. Maar ook zonder uitzicht op een militaire overwinning blijven rebellen soms vechten. Omdat zij hun militair vermogen overschatten, of simpelweg omdat er geen ander alternatief bestaat dan doorvechten.

De politieke dimensie speelt zeker bij opstandelingen die zich primair laten leiden door grieven een rol. Bij een sterke politieke motivatie is de bereidheid tot onderhandelen ook eerder aanwezig. Een onderhandelaar geeft aan dat opstandelingen vaak uit zijn op legitimiteit: “De meeste gewapende groepen willen een nieuwe regering vormen en hebben daarom een belang bij het verkrijgen van legitimiteit. Zij willen hun achterban laten zien dat zij zorgen voor de bevolking die onder hun controle staat en zij hebben een belang bij het aangaan van contacten met geloofwaardige internationale actoren.”¹²

Verlies aan legitimiteit en politieke steun kan voor opstandelingen een motief zijn om afstand te nemen van hun militaire strategie. Vooral opstandelingen met een sterke basis onder de bevolking zullen kwetsbaar zijn voor verlies aan steun door burgerslachtoffers. Een gewelddadige strategie leidt veelal tot een disconnectie tussen opstandelingen en respectievelijk de lokale bevolking en de internationale gemeenschap. Een langdurige gewapende strijd vervreemdt opstandelingen van hun aanvankelijke achterban door hun isolement als strijders, door hun repressieve tactiek en door de noodzaak om economisch en fysiek te overleven. Daar waar opstandelingen geen sterke band hebben met de lokale bevolking, is er vaak sprake van ongericht geweld gecombineerd met gerichte plundering van voedsel en voorraden. De Lord's Resistance Army, die nu niet langer in Noord-Oeganda opereert maar actief is in de DR Congo en de Centraal-Afrikaanse Republiek, is daarvan een voorbeeld. Deze dynamiek tussen het zoeken naar politieke legitimiteit en de delegitimering door geweld is een bepalende factor.

Opstandelingen zullen hun strijd moeten financieren en in hun bestaan moeten voorzien. Omdat de opstand zelf

illegaal is, zullen hun inkomstenbronnen ook vaak illegaal zijn, variërend van de productie en handel in opium in Afghanistan tot een complete ontvoeringsindustrie in Colombia. Sommige groeperingen transformeren daardoor tot semi-criminele netwerken die zich vervreemden van hun oorspronkelijke politieke motieven en de steun vanuit de samenleving verliezen. Gewapende groeperingen die financieel zelfvoorzienend zijn, zullen minder geneigd zijn hun strijd op te geven en aan te schuiven bij onderhandelingen.

Naast de push-factoren zijn er ook pull-factoren die opstandelingen kunnen verleiden tot onderhandelingen. De voornaamste pull-factoren zijn verenigbaarheid van belangen, vertrouwen in de wil en capaciteit van regeringen en vertrouwen in het onderhandelingsproces zelf.

De perceptie dat belangen van conflictpartijen tot op zekere hoogte zijn te verenigen, kan partijen verleiden tot onderhandelingen. Dit veronderstelt ook een zekere politieke agenda op basis waarvan compromissen mogelijk zijn. Alvaro de Soto, als onderhandelaar namens de Verenigde Naties betrokken bij het vredesakkoord in El Salvador, stelt: "Indien een groep geen politieke logica heeft, valt er over niet veel te onderhandelen."¹³ Maar met of zonder politieke logica, altijd is er het persoonlijke belang van de leiders van de opstand: hun reputatie, veiligheid, verlangen naar een zekere leefstijl, economische belangen en hun angst voor vervolging. Vooral het laatste aspect speelt in veel conflictsituaties een grote rol nu uitlevering aan en vervolging door het Internationaal Strafhof een reële optie is. Sommige onderzoekers wijzen erop dat vervolging opstandelingen ervan kan weerhouden te onderhandelen of de positie van *hardliners* binnen gewapende groeperingen kan versterken.

Wantrouwen is uiteraard inherent aan burgeroorlog en vormt een belangrijke hindernis voor onderhandelingsprocessen. Juist wanneer de positie van rebellen is verzwakt, is hun wantrouwen tegenover de overheid waarmee zij tot

een vergelijk moeten komen groot. Vertrouwenwekkende maatregelen zijn daarom van vitaal belang. De overheid dient een werkelijke bereidheid te hebben de opstandelingen als partij te zien en in staat te zijn om het onderhandelingsresultaat daadwerkelijk te leveren. Derde-partijen spelen vaak een onmisbare rol bij het wekken van vertrouwen, het garanderen van veiligheid en immuniteit van de onderhandelaars en het monitoren van het nakomen van afspraken.

Ten slotte moet er natuurlijk ook vertrouwen zijn in het onderhandelingsproces zelf. Juist bij onderhandelingen tussen statelijke en niet-statelijke partijen is dat niet evident. De niet-statelijke partij heeft geen ervaring met onderhandelingsprocessen en is beducht voor het sluiten van compromissen waarmee de groepering haar steun verliest. Bovendien spelen logistieke problemen en veiligheidsaspecten een enorme rol bij het organiseren van onderhandelingsprocessen. De angst bij opstandelingen dat zij in de val lopen, is niet enkel tijdens gevechtshandelingen aanwezig maar ook tijdens onderhandelingsprocessen.

De dynamiek binnen groepen opstandelingen vergt eveneens aandacht. Gewapende groeperingen ondervinden in de aanloop naar en tijdens onderhandelingen grote problemen met communicatie en besluitvorming.

Inzicht in de factoren die van invloed zijn op de onderhandelbaarheid van burgeroorlogen stelt derde-partijen in staat deze positief te beïnvloeden. Bijvoorbeeld door met gerichte acties gewapende partijen aan te moedigen tot onderhandelingen, door de dialoog met gewapende groeperingen niet te mijden maar te zoeken. Een ervaren onderhandelaar: “Rebellen zien gewapende strijd vaak als de enige weg om hun doelen te bereiken. Het argument dat wapens niet effectief zijn, zal hen niet overtuigen. De vraag is of er andere valide opties zijn die kunnen worden getest.”¹⁴ Dat vergt een *reality check* die direct contact met opstandelingen veronderstelt. Deze contacten zijn noodzakelijk voor het wekken van vertrouwen en het versterken

van de capaciteiten om daadwerkelijk te kunnen participeren in onderhandelingstrajecten.

Dat verklaart ook waarom niet enkel de Verenigde Naties, individuele staten en regionale intergouvernementele instituties betrokken zijn bij onderhandelingsprocessen maar ook civiele samenlevingsorganisaties en particuliere personen. Juist niet-statelijke actoren zijn in staat om de eerste contacten te leggen met niet-statelijke conflictpartijen. Zo bleek IKV Pax Christi in staat direct contact te leggen met de leiding van de Lord's Resistance Army nadat vele pogingen daartoe door regeringen mislukt waren.¹⁵ Onderhandelingsprocessen geleid door regionale organisaties en door combinaties van gouvernementele en non-gouvernementele actoren blijken het succesvolst te zijn.¹⁶

Het kan jaren duren voordat onderhandelingen met opstandelingen tot stand komen en resultaat opleveren. Van belang is steeds de 'onderhandelbaarheid' van het conflict in beeld te houden ten einde te voorkomen dat pogingen om tot onderhandelingen te komen enkel bijdragen aan de verlenging van het conflict of het legitimeren van conflictpartijen. Onderhandelingen mogen nooit een doel op zichzelf worden.

Onderhandelingen bieden geen garantie op succes. Maar dat geldt ook voor militair geweld. Misschien verklaart dat de laatste woorden van Richard Holbrooke, uitgesproken tegen zijn artsen voor de operatie die hij niet zou overleven: "*You've got to stop this war in Afghanistan.*"¹⁷

12. Verantwoordelijkheid om te beschermen: eeuwige dilemma's

Mahmoud Zarog Massoud en zijn vrouw Aisha Abdujodil zijn op die 16de september 2011 net aan tafel gegaan voor hun avondmaal. Zij zitten dichtbij het open keukenraam in hun woning op de bovenste verdieping van hun flat in het centrum van de Libische stad Sirte, de geboorteplaats van kolonel Khadafi. Dankzij luchtsteun van de NAVO zijn de opstandelingen aan de winnende hand. De val van het regime kan niet lang meer duren. Veel families hebben de flat verlaten. Maar Mahmoud en zijn vrouw zijn samen met hun dochter gebleven. De oorlog moet nu snel voorbij zijn. Dan maakt een bom een einde aan die hoop. Een door een NAVO-vliegtuig afgevuurde raket boort zich eerst een weg door twee appartementen, komt dan tot ontploffing en blaast hele muren weg. Scherven en puin vliegen alle kanten op. Aisha raakt dodelijk verwond.

Als Massoud later journalisten van de *New York Times* door zijn flat leidt, staat hij als een gebroken man in wat ooit zijn keuken was. Een foto van zijn vrouw onder de arm. De bloedsporen nog zichtbaar op de vloer en de muur. De NAVO weigert elk commentaar en doet geen onderzoek naar de dood van Aisha en andere burgerslachtoffers.¹

Deze menselijke tragedie vormt slechts een voetnoot bij de uitvoering van resolutie 1973 van de Veiligheidsraad van de Verenigde Naties. Een historische resolutie die de NAVO machtigt om met gebruik van geweld Libische burgers te beschermen. Het is de eerste keer dat de Veiligheidsraad militair geweld autoriseert voor bescherming van burgers tegen de uitdrukkelijke wil van de betrokken (Libische) regering in. Maandenlange intensieve bombardementen vanuit de lucht en geheime steun aan opstandelingen aan

de grond leiden uiteindelijk tot de val van het regime en de dood van Khadafi.

De interventie past in een relatief nieuwe trend in de internationale politiek die bekendstaat als *the responsibility to protect*, veelal aangeduid met de afkorting R2P. De opkomst van R2P is onlosmakelijk verbonden met de genocide in Rwanda waar de internationale gemeenschap faalt door niet te interveniëren, en met de oorlogen in Somalië, Bosnië en Kosovo waar de internationale gemeenschap ondanks interventies heftige kritiek krijgt.² “Als humanitaire interventie een onacceptabele aanval is op de soevereiniteit, hoe moeten we dan reageren op cases als Rwanda en Srebrenica?” vraagt Kofi Annan zich in 1999 af.

Een door Canada ingestelde Commissie voor Interventie en Staatsoevereiniteit komt met een antwoord op deze prangende vraag. De soevereiniteit van staten impliceert verantwoordelijkheid voor de bescherming van mensen. Als staten deze verantwoordelijkheid niet willen of niet kunnen dragen, dan gaat deze over naar de internationale gemeenschap.

De Commissie bouwt voort op de inzichten van de Soedanees Francis Deng die spreekt over een dubbel sociaal contract tussen de regering en de bevolking en tussen de staten en de internationale gemeenschap. “De verantwoordelijkheid van soevereine staten naar zowel de binnenlandse als de externe gemeenschap moet bevestigd worden als met elkaar verbonden beginselen van de nationale en internationale orde. Deze normatieve code is verankerd in de veronderstelling dat de legitimiteit van soevereiniteit zich moet bewijzen door verantwoordelijkheid.”³ Soevereiniteit kan, met andere woorden, nooit het schild zijn waarachter genocide en grootschalige mensenrechtenschendingen ongestraft kunnen plaatsvinden.

R2P bevestigt de verantwoordelijkheid van staten voor de bescherming van hun eigen burgers. De internationale gemeenschap is geroepen staten te ondersteunen bij het nakomen van deze verantwoordelijkheid, door staten te on-

dersteunen bij het voorkomen van gewapende conflicten, bij het beschermen van burgers en bij de wederopbouw van door oorlog verscheurde samenlevingen. R2P is daarmee meer dan alleen militair geweldgebruik voor humanitaire doeleinden, het omvat ook preventie en wederopbouw.

Daar waar staten hun verantwoordelijkheid voor het beschermen van hun burgers niet kunnen of willen nakomen, wijkt het non-interventiebeginsel voor de verantwoordelijkheid om burgers te beschermen. Voor het legitimeren van het gebruik van geweld hanteert de Commissie voor Interventie en Staatssoevereiniteit criteria die zijn ontleend aan de theorie van de rechtvaardige oorlog, in het bijzonder de bijdrage van Thomas van Aquino (1225-1274) aan deze theorie. Hij stelde in zijn *Summa Theologiae* dat een oorlog alleen gevoerd mag worden op gezag van de juiste autoriteit, dat er een rechtvaardige reden moet zijn en dat de oorlog uitsluitend gevoerd mag worden met de juiste bedoeling: met het oog op het bewerkstelligen van vrede, van steun aan het goede en onderdrukking van het kwade. De commissie stelt aansluitend bij deze traditie dat een militaire interventie in R2P-situaties gerechtvaardigd is indien voldaan is aan de volgende criteria: “de juiste autoriteit (de Verenigde Naties moeten de interventie autoriseren), rechtvaardige reden (grootschalige schending van fundamentele mensenrechten), juiste intentie (het beëindigen van deze schendingen), laatste toevlucht (militair geweld als uiterste middel, alle niet-militaire middelen moeten zijn uitgeput) en ten slotte een redelijk uitzicht op succes.”⁴

De toepassing van een aantal van deze criteria blijkt in de praktijk problematisch te zijn. Zo vormt het criterium van de juiste intentie bij voortduring een bron van meningsverschil. Mede onder invloed van de koloniale ervaringen uit het verleden en de politieke ontwikkelingen na de terroristische aanslagen van 11 september 2001 zijn veel, vooral niet-westerse landen beducht voor misbruik van R2P voor het najagen van geopolitieke belangen door wes-

terse landen, de Verenigde Staten voorop. De bescherming van burgers dient het enige motief te zijn bij interventies die bescherming van burgers beogen.

Maar de initiators van het R2P-paradigma onderkennen dat bescherming van burgers in veel omstandigheden niet mogelijk is zonder de oorzaak van de bedreiging van burgers weg te nemen. De capaciteit van een regime om zijn burgers te bedreigen, is daardoor bijna onvermijdelijk doelwit van militaire interventies. De commissieleden zijn zich ervan bewust dat daardoor de geloofwaardigheid van de juiste intentie onder druk kan komen te staan. Daarom formuleren de commissieleden enkele indicatoren die geen garantie vormen voor de juiste intentie maar die wel de kans op misbruik verkleinen: (a) missies dienen een multilateraal karakter te hebben en (b) steun te hebben van de lokale bevolking en (c) van andere landen in de regio.

De legitimiteit van humanitaire interventies hangt ook af van de proportionaliteit van het toegepaste geweld. De schaal, de duur en de intensiteit van de militaire interventie moeten minimaal zijn, voor zover noodzakelijk voor het realiseren van de humanitaire doeleinden. De in te zetten militaire manschappen en wapensystemen dienen afgestemd te zijn op de humanitaire doelen. Bovendien moet het effect van de interventie op de politieke constellatie van het betrokken land beperkt zijn tot wat strikt noodzakelijk is voor het realiseren van de doelstellingen.

De Commissie voor Interventie en Staatssoevereiniteit stipt ook het probleem aan van de verlamming die optreedt indien de Veiligheidsraad politiek verdeeld is. Staten moeten volgens de Commissie altijd naar een machtiging door de VN Veiligheidsraad streven. In gevallen waar sprake is van grootschalige schendingen van mensenrechten, mogen de vijf permanente leden van de Veiligheidsraad hun vetorecht niet gebruiken tenzij hun vitale nationale belangen op het spel staan. Indien de Veiligheidsraad door een veto verlamd is kan instemming gevraagd worden aan de Algemene Vergadering van de VN of aan betrok-

ken regionale gouvernementele organisaties, die echter op hun beurt toch weer autorisatie van de VN moeten zoeken.

Betrekkelijk weinig aandacht schenkt de commissie aan het criterium dat er een redelijk uitzicht op succes moet zijn, terwijl de kans om het doel te bereiken in de complexe omstandigheden van gewapend conflict steeds opnieuw te lichtvaardig en te optimistisch wordt ingeschat. De waarschijnlijkheid dat het doel bereikt zal worden of het beginsel van effectiviteit houdt in dat er bij de inzet van militair geweld een aantoonbare en reële kans op succes moet zijn, hoe rechtmatig en nobel de doelen op zichzelf ook zijn. De complexe omstandigheden van burgeroorlog waarbinnen interventies plaatsvinden, maakt het niet eenvoudig de militair-operationele haalbaarheid van een operatie te onderbouwen. Toch is dat van vitaal belang. Het mag beslist niet zo zijn dat een humanitaire interventie die is bedoeld om levens te redden, uiteindelijk meer levens gaat kosten. Ook is de kans op het bereiken van het (humanitaire) doel een bepalende factor voor de maatschappelijke steun voor de inzet van militairen in missies. Uit een laatste opinieonderzoek blijkt dat slechts 33% van de bevolking sterk voorstander is van Nederlandse deelname aan de ISAF-missie in Afghanistan.⁵

Tien jaar na de lancering is het R2P-paradigma door alle belangrijke VN-organen bevestigd. Tijdens de World Summit in 2005 stellen de Verenigde Naties, zestig jaar na oprichting, dat elke individuele staat de verantwoordelijkheid heeft zijn bevolking te beschermen tegen vier met name genoemde misdrijven: genocide, oorlogsmisdaden, etnische zuivering en misdaden tegen de menselijkheid. Maar de VN stellen ook vast dat de internationale gemeenschap 'bereid is' – en dus niet verplicht – collectief, tijdig en beslissend op te treden. En dat optreden kan enkel en alleen via de Veiligheidsraad en indien vreedzame middelen inadequaaf zijn gebleken en de nationale autoriteiten 'manifest falen' in het beschermen van hun bevolking tegen de vier misdrijven.

De VN zwijgen in 2005 verder over de verplichting om landen na een militaire interventie weder op te bouwen.⁶

R2P is vooral van normatieve betekenis doordat het de soevereiniteit van staten niet enkel definieert als recht maar ook als verantwoordelijkheid jegens de eigen bevolking en de internationale gemeenschap. Staten die deze verantwoordelijkheid niet nakomen, verliezen hun recht op non-interventie. Maar R2P blijft niet veel meer dan politiek *commitment* en is zeker geen juridische verplichting.

Tegen de achtergrond van deze ontstaansgeschiedenis van R2P lijkt de humanitaire interventie in Libië in 2011, bijna tien jaar na de lancering van het begrip R2P, een historische doorbraak. De vreedzame protesten in Libië overvallen niet alleen het regime maar ook de internationale gemeenschap waaronder vele regeringen die in Khadafi een 'ware nationalist'⁷ zien of een partij waarmee zaken valt te doen.⁸ Italië geeft aanvankelijk de opstandelingen de schuld van de crisis. De in eerste aanleg vreedzame opstand escaleert al snel in een gewelddadig treffen. De opstandelingen veroveren enkele steden in het oosten van het land. Khadafi reageert met ongebreideld geweld en ontziet daarbij burgers niet. Berichten over escalerend geweld tegen ongewapende burgers volgen elkaar in snel tempo op⁹ en Khadafi dreigt tegenover de internationale media het land te zullen bevrijden van alle 'kakkerlakken' en de opstandelingen te executeren.¹⁰ Regeringstroepen rukken op naar de stad Benghazi waar opstandelingen en burgers de controle hebben overgenomen.

In een snel opeenvolgende reeks van resoluties herinnert de Veiligheidsraad Libië aan zijn verantwoordelijkheid zijn burgers te beschermen. Daarbij legt de Veiligheidsraad een duidelijk verband tussen de wijdverbreide en systematische aanvallen tegen de burgerbevolking en misdaden tegen de menselijkheid, een van de vier misdrijven waarop R2P van toepassing is.

De Veiligheidsraad legt eerst vreedzame dwangmiddelen op zoals een wapenembargo, een reisverbod, het

bevriezen van financiële tegoeden van leiders en verwijst de situatie in Libië naar de openbaar aanklager van het Internationaal Strafhof. Khadafi negeert de oproepen, waarop de Arabische Liga constateert dat het regime zijn legitimiteit verloren heeft en oproept tot de instelling van een vliegverbod. Deze oproep maakt de weg vrij voor resolutie 1973. De resolutie stelt vast dat Khadafi faalt in het beschermen van burgers en machtigt lidstaten en regionale organisaties “*to take all necessary measures, to protect civilians and civilian populated areas under threat of attack, while excluding a foreign occupation force of any form*”.

De resolutie autoriseert VN-lidstaten om een *no fly*-zone in te stellen ter voorkoming van bombardementen op burgers en alle noodzakelijke maatregelen te nemen om de burgers te beschermen met uitzondering van een militaire bezettingsmacht op Libisch grondgebied.¹¹ Franse vliegtuigen stijgen onmiddellijk op en schakelen tanks en ander wapentuig op weg naar Benghazi uit.

Er kan geen twijfel bestaan over de beslissende rol die resolutie 1973 speelt bij de verdrijving en uiteindelijke dood van Khadafi. Maar speelt de resolutie ook een beslissende rol bij het versterken van de internationale consensus over het beginsel van R2P? Dat valt nog te bezien. De uitvoering van de resolutie wringt namelijk op een aantal cruciale punten.

Het begint eigenlijk al met de stemverhouding bij het aannemen van de resolutie. Brazilië, Rusland, India en China en bovendien Duitsland onthouden zich van stemming. Vooral het stemgedrag van de zogenoemde BRIC-landen is veelzeggend en een illustratie van het gebrek aan vertrouwen in de intenties van vooral de westerse landen.¹²

De luchtacties richten zich in eerste instantie op het uitschakelen van de Libische luchtmacht en de vernietiging van zware wapens in de nabijheid van bevolkte gebieden. De acties brengen de opmars van de Libische regeringstroepen al snel tot stilstand en maken de weg vrij voor de opstandelingen. De luchtacties zouden stoppen na stop-

zetting van aanvallen op burgers, terugtrekking van regeringstroepen naar hun barakken en vrije toegang van de bevolking tot humanitaire hulp. Daarvoor is een staakt-het-vuren noodzakelijk en dat blijft uit omdat Khadafi en de opstandelingen daarover geen overeenstemming bereiken, ook niet na bemiddelingspogingen door Rusland en de Afrikaanse Unie. De NAVO lijkt, in elk geval indirect, een compromisloze houding van de opstandelingen te ondersteunen.

Al snel ontstaat daardoor de indruk dat de NAVO uit is op het verdrijven van Khadafi. Deze indruk wordt versterkt doordat vliegtuigen ook vitale installaties van de regering en de voormalige verblijfplaats van Khadafi en zijn familie in het centrum van Tripoli bombarderen. In een gemeenschappelijk artikel onderschrijven de Amerikaanse president Obama, de Britse premier Cameron en Franse president Sarkozy strikte naleving van resolutie 1973. Maar zij kunnen zich geen toekomst van Libië voorstellen met Khadafi: *“So long as Ghaddafi is in power, NATO and its coalition partners must maintain their operations so that civilians remain protected and the pressure on the regime builds.”*¹³ Daarnaast vergroten NAVO-lidstaten hun militaire steun aan de opstandelingen. Frankrijk gaat in strijd met de resolutie zelfs over tot de leverantie van wapens aan opstandelingen, die pas worden stopgezet na Russisch protest.

De grenzen van de verantwoordelijkheid van de internationale gemeenschap om de burgers te beschermen, zijn diffuus, zo blijkt ook in het geval van Libië. Is het, om deze verantwoordelijkheid goed te kunnen vervullen, niet onvermijdelijk een brutaal en wreed regime te verdrijven dat zijn eigen volk met tanks, vliegtuigen en huurlingen aanvalt? Of moet de *responsibility to protect* zich puur richten op de fysieke bescherming van de burgers en moet de internationale gemeenschap een strikt neutrale houding ten opzichte van alle strijdende partijen aannemen om de, toch controversiële, ingreep in de soevereiniteit van de staat zo klein mogelijk te houden?

Duidelijk is wel dat de NAVO geen enkele poging heeft ondernomen om tot een politiek vergelijk te komen tussen het regime en de opstandelingen en dat NAVO-lidstaten door wapenleveranties aan opstandelingen twijfels over de juiste intentie hebben aangewakkerd. Het is natuurlijk zeer de vraag of Libische burgers baat zouden hebben gehad bij een veel striktere interpretatie van resolutie 1973. Maar het is evenzeer de vraag of de internationale gemeenschap in de nabije toekomst bereid zal zijn tot de acties tegen misdrijven die het R2P activeren.

De verdeeldheid die zich eigenlijk al manifesteerde tijdens het aannemen van resolutie 1973 is door de wijze van uitvoering van de resolutie eerder groter dan kleiner geworden. Binnen de EU is Duitsland vanwege zijn stemonthouding in het defensief gedrongen. De EU ziet de interventie in Libië vooral als een succes en een herbevestiging van de normatieve dimensie van R2P. Herman van Rompuy stelt in zijn toespraak voor de Algemene Vergadering van de VN: “toen er sprake was van een risico op een bloedbad in Benghazi handelden de Europese leiders snel en overtuigd zowel diplomatiek als militair. (...). De verantwoordelijkheid om te beschermen werd volhardend en succesvol geactiveerd.”¹⁴

Bij andere landen daarentegen heeft de interventie in Libië de weerzin tegen en het wantrouwen over R2P eerder vergroot. De voortdurende verlamming van de internationale gemeenschap met betrekking tot de opstand in Syrië, een situatie die op vele punten overigens niet is te vergelijken met de situatie in Libië, is daarvan een pijnlijke illustratie.

Het debat over de humanitaire interventie maakt deel uit van een brede ideeënstrijd tussen een humanitair en een realistisch narratief binnen de internationale politiek. Voorstanders van het humanitaire imperatief zijn vooral te vinden onder kosmopolitische, liberale, veelal westerse denkers en politici, terwijl de tegenstanders vaak bestaan uit een pluriform gezelschap van politiek-realisten,

pacifisten, etatisten. Aanhangers van het humanitaire narratief zien R2P als onderdeel van het humanitaire imperatief, dat wil zeggen de plicht om levensreddende hulp te verlenen en het recht van de kwetsbaren om deze hulp te ontvangen. De aanhangers van het realistische narratief menen dat het humanitaire imperatief vooral een holle slagzin en een gevaarlijke fictie is.

Het is verleidelijk te hopen dat “de klaarblijkelijke triomf van de mensenrechten in de afgelopen zes decennia de opvatting lijkt te bevestigen dat de internationale politiek geleidelijk is bezweken voor een moreel gezichtspunt”.¹⁵ In Libië zijn echter in gevechten tussen stammen in het zuiden en westen inmiddels al honderden doden gevallen. In het oosten van het land manifesteert zich een gewapende autonomiebeweging. De voortdurende chaos in het land dreigt een gevaarlijk en chronisch karakter te krijgen. Ook is het geweld regionaal uitgewaaierd en wordt de staat Mali in zijn bestaan bedreigd door voormalige Toeareg-huurlingen die in dienst waren van kolonel Khadafi. Dat is precies het scenario waarvoor de aanhangers van het realistisch narratief waarschuwen. “Het humanitaire fundamentalisme bedreigt niet enkel de autoriteit en de rechten van individuele soevereine staten maar ook het voortbestaan van de internationale orde zelf.”¹⁶ Zij beklemtonen dat soevereiniteit nog altijd de hoeksteen vormt voor internationale vrede en veiligheid en vrezen dat moralisering van de politiek de deur openzet voor een *global civil war* die in hoge mate bloeddorstig en destructief is.

De toekomst van Libië is nog ongewis. Toch beleeft Libië een jaar na de val van Khadafi zijn eerste vreedzame overdracht van de macht door National Transitional Council aan het nieuwe, democratisch gekozen parlement. Vanwege de Ramadan vindt de machtsoverdracht plaats na zonsondergang. Op het Plein van de martelaren in Tripoli hebben zich honderden mensen met kaarsen verzameld. Kaarsen zijn het symbool van verzoening. Tijdens de vreedzame machtsoverdracht op het donkere plein flakkert

de hoop op een vreedzame toekomst voor het land dat nog zo'n lange weg heeft te gaan.

De ideeënstrijd tussen realisten en humanitairisten lijkt op een strijd tussen politiek en moraal. Maar dat is een misplaatste tegenstelling. In werkelijkheid heeft immers zowel het realistische als het humanitaire narratief in de kern een normatieve oriëntatie. In het politiek realistische perspectief staat de internationale vrede en veiligheid gebaseerd op de soevereiniteit van staten voorop. In het morele humanitaire perspectief staat de veiligheid van burgers gebaseerd op de rechten van de mens voorop. Libië laat zien dat vrede en veiligheid tussen staten noodzakelijk maar niet voldoende is. Libië illustreert bovendien dat internationale vrede en veiligheid niet gebaseerd kan zijn op de soevereiniteit van een staat waarvan de regering zijn interne en externe legitimiteit verloren heeft door zijn burgers niet te beschermen.

Ten slotte roept de interventie in Libië ook vragen op over de militaire strategie en tactiek van een missie die de bescherming van burgers als mandaat heeft.¹⁷ Zijn burgers effectief en duurzaam te beschermen zonder grondtroepen? Kunnen interventies minder ingrijpend zijn voor de politieke constellatie? Kunnen burgers beschermd worden vanuit de lucht zonder 'bijkomende schade', zonder de dood van onschuldige burgers zoals Aisha, de vrouw van Mahmoud Zarog Massoud? En wie legt achteraf verantwoording af over de NAVO-raket die het appartement trof en stelt Massoud en zijn dochter schadeloos voor de dood van Aisha?

13. Schaarse natuurlijke hulpbronnen: de perfecte storm in 2030?

In 2007 stelen dieven enkele bronzen beelden uit de tuin van het Singer Museum in Laren. Een van de beelden is een kopie van de beroemde *Denker* van Auguste Rodin, oorspronkelijk onderdeel van het kunstwerk *De poort van de hel* waarin *De Denker* peinst over de onstoffelijke lotsbestemming van de mens. De dieven zijn geen kunstliefhebbers. Voor hen is *De Denker* uitsluitend zijn stoffelijke gewicht in koper en tin waard.

Grote geopolitieke veranderingen kondigen zich zelden aan met een grote knal. Zij sluipen meestal ongemerkt ons leven binnen en niemand kan zich meer herinneren wanneer deze veranderingen begonnen. Koper is niet eens een bijzonder zeldzaam metaal. Maar de vraag naar koper neemt onder meer door de explosief stijgende vraag vanuit China sterk toe terwijl de voorraden kopererts in de grond en de kwaliteit daarvan afnemen. Het beste kopererts is al gewonnen. Door de schaarste stijgen de prijzen van kopereschroot en daardoor ook het aantal koperdiefstallen. China lijkt ver weg. Maar de vertragingen bij de spoorwegen die optreden doordat dieven de koperen bekabeling stelen, maken duidelijk dat de effecten van schaarste aan grondstoffen ons leven nu al direct beïnvloeden. De geopolitieke ontwikkelingen zijn ons leven al lang binnengeslopen.

In de toekomst zal de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen alleen maar verder toenemen. Competitie rond schaarse natuurlijke hulpbronnen speelt in nagenoeg alle toekomstverkenningen en -scenario's een rol als bedreiging van de nationale veiligheid. "Globalisering, klimaatverandering en de scheve verdeling van grondstoffen tasten de capaciteit aan van staten om hun soevereiniteit te

handhaven. Zwakke en falende staten veroorzaken instabiliteit in regio's met gevestigde belangen. Dat confronteert de staten van de ontwikkelde wereld met strategische keuzes voor wat betreft hun reactie hierop",¹ stelt de NAVO in haar toekomstverkenning. Het militaire bondgenootschap ziet voor zichzelf een belangrijke rol in de toekomst: "De destabilisatie van of het gebrek aan bestuur in strategisch significante regio's kan interventie van de NAVO noodzakelijk maken ten einde vitale bondgenootschappelijke belangen te verdedigen en (...) onderbreking van [de toevoer van] vitale hulpbronnen te voorkomen."² De Amerikaanse krijgsmacht vindt er ook geen doekjes om: "Toegang tot grondstoffen blijft een primaire zorg voor elke staat en competitie over beperkt beschikbare grondstoffen zal een oorzaak zijn van toekomstige conflicten."³ En de Russen kunnen niet achterblijven: "Het vormgeven van effectieve reacties op de uitdagingen die uitgaan van de meer strategische rol van natuurlijke hulpbronnen in een snel veranderende globale politieke economie is een prioriteit voor regeringen over de gehele wereld."⁴

Ook binnen de Verenigde Naties lijkt men overtuigd van de onvermijdelijkheid van conflicten in de toekomst: "Omdat de wereldbevolking blijft toenemen en de vraag naar grondstoffen blijft groeien, bestaat er een significant potentieel van conflicten over grondstoffen, een potentieel dat de komende decennia zal toenemen."⁵

In Nederland stellen het Haags Centrum voor Strategische Studies en TNO in een gemeenschappelijk rapport dat schaarste "de wereldpolitiek vatbaar maakt voor conflict en de kans verhoogt op oorlogen tussen de grootmachten".⁶ Rob de Wijk waarschuwt in zijn boek *5 over 12* dat onze welvaart en veiligheid in het geding zijn: "De fundamentele uitdagingen van onze tijd zijn ingrijpende geopolitieke veranderingen door de opkomst van landen als China, klimaatverandering, energie- en grondstoffenschaarste. Door deze uitdagingen is het behoud van welvaart en veiligheid geen vanzelfsprekendheid meer."⁷ En voor wie

er nog mocht twifelen, stellen de Toekomstverkenningen voor de Nederlandse Krijgsmacht: “Naarmate vooral energiebronnen schaarser worden, wordt de toegang tot deze bronnen en de energietoevoer in toenemende mate gepolariseerd. Daardoor stijgt de kans op grondstofconflicten. (...) Het is denkbaar dat Europa en Nederland bij – de oplossing van – dergelijke conflicten betrokken raken.”⁸

De boodschap is duidelijk. De schaarste aan hulpbronnen wordt alom gezien als een van de grootste veiligheidsrisico's in de 21ste eeuw. Dat komt vooral sterk naar voren in militaire toekomstverkenningen die in schaarste aan grondstoffen een bedreiging van de nationale veiligheid en een rechtvaardiging voor investeringen in de krijgsmacht zien.

Het valt moeilijk te ontkennen dat de vraag naar voedsel, water, energie en mineralen sneller groeit dan het aanbod en dat de schaarste aan een specifieke grondstof de schaarste aan een andere grondstof kan verergeren.

De schaarste aan voedsel hangt af van de beschikbaarheid van andere natuurlijke bronnen. Klimaat en weersinvloeden, de kwaliteit van landbouwgrond en de beschikbaarheid van water, veevoer en meststoffen zijn van doorslaggevend belang. De wereldwijde groei van de voedselproductie zal in de toekomst afvlakken. Voedselprijzen zullen verder stijgen door drie trends. De vraag naar voedsel zal, mede door een groeiende wereldbevolking, sneller stijgen dan de productie. De Wereldbank verwacht dat de vraag naar voedsel in 2030 met 50% en de vraag naar vlees met 85% zal zijn toegenomen.⁹ De productie van biobrandstof zal bovendien de productie van voedsel verder verdringen, terwijl de liberalisering van de landbouw op termijn een einde zal maken aan landbouwsubsidies en de daarmee samenhangende overproductie. Een onverwachte samenloop van droogte en afnemende voedseloverschotten kan makkelijk leiden tot explosief stijgende voedselprijzen.

Schaarste aan zoetwater draagt bij aan de schaarste aan voedsel. De wereldwijde consumptie van water is sinds

1930 verzesvoudigd als gevolg van de bevolkingsgroei en van de groei van het watergebruik. De landbouwsector gebruikt veruit het meeste water (70%), gevolgd door de industrie (20%) en huishoudens (10%). De Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (OECD) verwacht dat in 2030 3,9 miljard mensen, de helft van de wereldbevolking, te lijden zullen hebben van ernstige waterschaarste.¹⁰ De schaarste aan water zal de noodzakelijke stijging aan voedselproductie ondermijnen.

De schaarste aan energie tekent scherp zich af in een stijgende olieprijs. De vraag naar olie, goed voor 34% van ons primaire energiegebruik, stijgt volgens het Internationale Energie Agentschap tot 2030 met gemiddeld 1% per jaar.¹¹ In 2030 vormt de vraag naar olie door China 42% van de totale oliebehoefte. Stijgende olieprijzen zijn ook van invloed op de voedselprijzen. Niet alleen omdat de kosten voor transport toenemen, maar ook omdat veel pesticiden en kunstmest gemaakt worden van aardolie en -gas. Stijgende olieprijzen jagen tevens de productie van biobrandstof aan. De biobrandstof legt op zijn beurt weer een groot beslag op de productie van onder andere suikerriet, soja en mais. De groeiende productie van biobrandstoffen leidt, samen met het gebruik van graan en maïs voor de almaar stijgende vleesproductie en speculatie op de wereldvoedselmarkt, tot stijgende voedselprijzen. Dit wordt algemeen gezien als de belangrijkste oorzaak van de voedselprijs crisis in 2006-2008 en de stijgende voedselprijzen in 2012.

Er is nog geen sprake van een nijpend tekort aan strategische mineralen maar wel van een afhankelijkheid. De EU is voor de levering van veertien strategische mineralen afhankelijk van een beperkt aantal landen. Als een van deze landen destabiliseert door burgeroorlog of zijn toevlucht zoekt in grondstoffennationalisme, dan zijn de gevolgen voor de Europese economie niet te overzien. Dat is de reden dat importerende landen de leveringszekerheid van deze mineralen steeds meer zien als nationaal veiligheidsbelang. De stijgende energiekosten en het 'China-effect'

zijn op hun beurt weer van invloed op de winning en kosten van mineralen die van kritische betekenis zijn voor alternatieve energiebronnen die de afhankelijkheid van olie en gas moeten verminderen.¹² Bovendien is winning van mineralen zeer waterintensief. Grote hoeveelheden water zijn nodig zowel om het erts te delven als om het mineraal uit het erts te krijgen.

Er is kortom sprake van een schaarste-nexus, waarbij de schaarste aan voedsel, water, energie en mineralen niet alleen onderling samenhangen maar elkaar ook kunnen versterken. Volgens John Beddington, de belangrijkste wetenschappelijk adviseur van de Britse regering, bevat de oplopende wereldwijde schaarste alle ingrediënten voor het scenario van *the perfect storm*. “De wereld moet rond 2030 50% meer voedsel en energie produceren, 30% meer drinkwater beschikbaar hebben en moet de klimaatverandering beperken en zich aanpassen aan de gevolgen. Dit dreigt een perfecte storm van wereldwijde gebeurtenissen te veroorzaken. Er komt geen totale ineenstorting maar het wordt echt zorgwekkend als we deze problemen niet aanpakken.”¹³

Wat het ‘perfecte storm’-scenario inhoudt, weet niemand. In een uitgewerkt scenario voor 2030 manifesteert zich de volgende rampspoed:¹⁴

“Klimaatverandering, voedseltekorten en waterschaarste destabiliseren de wereld. Het aantal falende staten groeit snel. Door sociale onlusten is het afgelopen jaar een dozijn regeringen gevallen en nog eens een dozijn regeringen kampt met ernstige opstanden. Het aantal vluchtelingen groeit, wereldwijd zijn er vijftig miljoen mensen op de vlucht voor conflict en schaarste. Sommige voorspellingen gaan uit van nog eens 110-150 miljoen tegen 2050. De sociale onlusten beperken zich niet tot de onderontwikkelde landen. Twee wereldgrootmachten India en China bestrijden interne opstanden. (...) Terwijl de olieprijs tot boven de \$200 per vat is gestegen, intensiveert

de strijd over olierechten. Opgelaaide gevechten tussen rivaliserende groeperingen dreigen de Nigeriaanse olieproductie af te snijden. Uitbreiding van de burgeroorlog in Jemen wakkert de Sjiitische rebellie in Saoedi-Arabië aan die de olievelden bedreigt. (...)

Disputen over water destabiliseren een groot deel van het Midden-Oosten dat te lijden heeft onder chronische droogte als gevolg van klimaatverandering. (...) Egypte heeft de subsidies voor voedsel opgeschort, het land is niet langer in staat graan te importeren tegen de huidige prijzen. Ernstige rellen zijn uitgebroken in Cairo. De Egyptische bevolking is de laatste twintig jaar met meer dan een derde toegenomen. Maar de toevoer van water door de Nijl, Egyptes voornaamste waterbron, is afgenomen door grootschalige commerciële landbouw in Soedan en Ethiopië. Egypte beschuldigt beide landen van het schenden van multilaterale watermanagementovereenkomsten. De snel escalerende voedselcrisis is nog niet uitgemond in een grootschalig conflict maar de wereldwijde strijd om voedsel voert de internationale spanning op.

In Sub-Sahara Afrika hebben regeringen de oogsten van landbouwbedrijven in buitenlandse handen onteigend en de leasecontracten voor landbouwgrond opgezegd. Zuid-Korea roept regeringen op buitenlandse hulp aan elke regering die zijn leaseverplichtingen niet nakomt te staken. Saoedi-Arabië gaat een stap verder, en suggereert dat militaire represaillemaatregelen nodig zijn.”

Is deze perfecte storm een realistisch scenario? Voorspellen is heel erg moeilijk, vooral als het over de toekomst gaat.¹⁵ Bovendien is er bij toekomstverkenningen een sterke neiging aanwezig uit te gaan van het slechtst denkbare. Maar de connectie tussen natuurlijke hulpbronnen en veiligheid leidt onvermijdelijk tot een *securitization* van hulpbronnen. Dit heeft nu al een enorme impact op het denken over conflictmanagement en het beleid van nationale en intergouvernementele defensieorganisaties.¹⁶ De prangende

vraag is of de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen onvermijdelijk tot gewapend conflict zal leiden.

Over de mate waarin schaarste nu reeds een bron van conflict vormt, verschillen de meningen en variëren de cijfers. Volgens een synthesestudie van de VN is 40% van alle burgeroorlogen in de laatste zestig jaar in verband te brengen met natuurlijke hulpbronnen en zijn sinds 1990 ten minste achttien conflicten aangewakkerd door de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen.¹⁷

De Wereldbank maant tot voorzichtigheid bij het voorstellen van de effecten van schaarse natuurlijke hulpbronnen, in het bijzonder op het gebied van gewapend conflict. Effecten van schaarste en klimaatverandering zullen bijna nooit de enige oorzaak voor gewapend conflict zijn. Schaarste is meer een risicokatalysator in interactie met andere oorzaken voor conflict. Bovendien, zo stelt de Wereldbank, is het risico van gewapend conflict evenzeer afhankelijk van de kwetsbaarheid van bevolkingen, ecosystemen, economieën en politieke instituties voor de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen als van de ernst ervan en de al dan niet rechtvaardige verdeling over verschillende bevolkingsgroepen. Fragiele staten zijn evident het meest kwetsbaar voor de risico's van conflict als gevolg van klimaatverandering en schaarse natuurlijke hulpbronnen, op twee wijzen. De bevolking is vooral kwetsbaar voor schaarste aan zoetwater en voedsel en de staat kan zich moeilijk verweren tegen roof van zijn grondstoffen door andere landen.

Schaarste kan tot verschillende soorten conflicten leiden.¹⁸ Op een meer geopolitiek niveau kan de schaarste van en de toegang tot strategische hulpbronnen een oorzaak voor spanningen tussen staten vormen. Dit soort disputen ontstaat indien staten door marktinterventies of exportrestricties de toegang tot hulpbronnen bemoeilijken of geheel blokkeren. Zo hanteert China, met het oog op eigen productiebehoeften, steeds striktere quota voor de export van zeldzame aardmetalen.¹⁹ Deze zijn van cruciale bete-

kenis voor de *high tech*-industrie en de ontwikkeling van alternatieve energiebronnen. China heeft wereldwijd een monopoliepositie van 97% in de handel in zeldzame aardmetalen.

Meer waarschijnlijk dan conflicten tussen staten is het risico van conflict binnen staten. In fragiele contexten kan de toegang tot strategische energiebronnen en mineralen in gevaar komen door gebrek aan effectief en legitiem bestuur. De bevolking in de Niger-delta heeft nooit profijt gehad van de oliewinning en de opstand daar vormt een bedreiging voor de olieproductie van Nigeria.

De afhankelijkheid van schaarse natuurlijke hulpbronnen maakt dat vrije toegang tot en doorvoer van grondstoffen een strategisch belang wordt voor staten. Krijgsmachten zullen in toenemende mate een dominante rol gaan vervullen bij de bescherming van hulpbronnen en economische zones. Hoewel deze rol nog niet volkomen duidelijk is, tekenen zich de gevolgen daarvan nu al af. Bijvoorbeeld in het besluit van de Verenigde Staten, dat in 2015 een kwart van zijn olie uit Afrika betreft, om in Afrika een nieuw militair commandocentrum op te zetten. Of in de investeringen van China, dat sterk afhankelijk is van de import van olie en industriële grondstoffen, en in de modernisering en uitbreiding van de Chinese marine. China is zeer beducht voor een blokkade van de Straat van Malakka waarlangs 80% van de Chinese olie-import wordt vervoerd. En niet alleen China investeert in zijn marinecapaciteit, ook landen als India en Brazilië bereiden zich voor op een toekomst waarin competitie over schaarse hulpbronnen een rol speelt.²⁰

Een tweede categorie van conflicten vormt de exploitatie van hulpbronnen en het gebruik van de inkomsten uit exploitatie voor de financiering van gewapend geweld. De hulpbron wordt dan een factor in een (gewapende) machtsstrijd, zoals de winning van coltan in de Democratische Republiek Congo, de bloeddiamanten in Sierra Leone en de olie in Zuid-Soedan. Gewapende groeperingen in vele

conflictgebieden veroveren grondstoffen, zijn actief betrokken bij de exploitatie van mineralen en hout, dwingen burgers tot dwangarbeid bij de winning van grondstoffen, leggen 'belastingen' op aan bedrijven en zijn in enkele gevallen ook betrokken bij het uitgeven van illegaal verkregen concessies. Corrupte regeringen, rebellen en krijgsheren verdienen zo miljarden.²¹

Een derde categorie van conflicten vloeit voort uit de schaarste van water en voedsel die ontstaat door de combinatie van klimaatverandering en bevolkingsgroei. Deze schaarste jaagt de spanningen aan tussen gebruikersgroepen, spanningen die vaak al een lange geschiedenis hebben maar gemakkelijk kunnen escaleren, onder meer door de alom aanwezige kalashnikov.

Een vierde en laatste categorie vloeit voort uit de eerdere conflictcategorieën. Schaarste zal het aantal ontheemden en vluchtelingen doen toenemen. Dit verhoogt het risico van lokale en regionale instabiliteit en gewapende conflicten.

Pessimistische perspectieven op de schaarste aan hulpbronnen wijzen op de risico's dat staten die hier een tekort aan hebben zich met een agressieve politieke strategie of met militaire middelen toegang zullen willen verschaffen tot vitale hulpbronnen. De schaarste zet landen ertoe aan hun toegang tot natuurlijke hulpbronnen te verzekeren door militaire capaciteiten en bondgenootschappen. Het risico bestaat dat kleinschalige oorlogen vanwege hun effecten op de toegang tot en vrije doorgang van grondstoffen disproportionele gevolgen kunnen hebben voor de internationale stabiliteit. De verleiding is dan groot om met *high tech low cost* militaire middelen zoals *drones* in te grijpen in zwakke staten in kleinschalige *drive-by interventions*.²²

Een meer optimistisch perspectief hebben de onderzoekers die stellen dat schaarste kan leiden tot technische innovatie, tot meer efficiënte productiewijzen en recycling. De schaarste zal volgens hen niet leiden tot competitie en

conflict maar juist de internationale samenwerking en handel stimuleren. Daar waar landen wederkerige afhankelijkheden hebben, liggen kansen voor samenwerking. Alleen waar landen eenzijdig afhankelijk zijn, kunnen conflicten ontstaan of verergeren.

Het is met andere woorden geen automatisme dat schaarste aan natuurlijke hulpbronnen leidt tot gewapend conflict. Het is daarom belangrijk niet op voorhand de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen in termen van militaire veiligheidsrisico's te duiden. Het met militaire middelen veilig stellen van de nationale behoefte aan natuurlijke hulpbronnen is een riskante vorm van symptoombestrijding en biedt geen duurzame oplossing voor de schaarste-problematiek.

Voor het voorkomen van interstatelijke gewapende conflicten zijn de volgende stappen in elk geval van belang. In de eerste plaats is het van belang het debat over schaarse hulpbronnen te depolemiseren²³ en te demilitariseren. Het antwoord op de vraag of competitie over natuurlijke hulpbronnen tot conflict leidt, is niet enkel afhankelijk van de objectieve problemen rond de beschikbaarheid van en toegang tot natuurlijke hulpbronnen. De presentatie van deze problemen door de politiek en in de media en het gedrag van betrokken partijen zijn mede bepalend. Politieke retoriek die angst aanjaagt, vergroot de perceptie van gevaar en leidt tot een militarisering van economische disputen die politiek en diplomatiek moeten worden beslecht.

Dat vergt ook een omslag in de politiek door niet langer enkel en alleen te tamboereren op nationale belangen. Het overwinnen van schaarsteproblemen is bij uitstek een collectief belang. In plaats van een militaire strategie moet er gezocht worden naar politieke en diplomatieke strategieën die de relaties verbeteren tussen landen die hulpbronnen exporteren en landen die hulpbronnen importeren. Deze strategieën zijn vooral noodzakelijk waar er geen sprake is van een eerlijk speelveld en landen hun toevlucht zoeken in protectionisme.

In de tweede plaats is het uiteraard van belang te komen tot een omvattende strategie op het gebied van natuurlijke hulpbronnen, tot een beleid dat de schaarsteproblematiek in kaart brengt en bijdraagt aan het spreiden van risico's en afhankelijkheden, aan investeringen in technologie en innovatie, aan aanpassingen in consumptie en leefstijl en aan internationale samenwerking.

In de derde plaats is er op alle niveaus behoefte aan initiatieven die bijdragen aan *early warning* en conflictpreventie. Want zonder investeringen in het vermogen en de politieke wil om de problemen van schaarse hulpbronnen op te lossen kunnen deze in de toekomst gemakkelijk ontsporen in gewapend geweld.

De dreiging van een 'perfecte storm' zou moeten leiden tot een gedeeld urgentiebesef en een gemeenschappelijke benadering. Die gemeenschappelijke benadering lijkt in een wereld met nieuwe machtsverhoudingen nog ver weg. China en de andere opkomende economische grootmachten hebben er belang bij hun economische groei ook in de toekomst veilig te stellen. De schaarste aan natuurlijke hulpbronnen vergroot het conflictpotentieel, terwijl de nieuwe machtsverhoudingen eraan bijdragen dat het internationaal samenwerken aan het managen van dit conflictpotentieel zowel meer noodzakelijk als meer complex wordt. De *securitization* van de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen lijkt te anticiperen op het risico van regionale conflicten over vitale hulpbronnen. Het wijst op een groeiende spanning tussen nationale belangen en internationale waarden. Dat stemt tot nadenken.

Over nadenken gesproken. *De Denker* van Rodin is na de diefstal snel teruggevonden, zij het zwaar gehavend. De daders hadden hun routebeschrijving naar het museum, met daarop het vertrekadres van een van de koperdieven, laten liggen. Het stelen van natuurlijke hulpbronnen is kennelijk niet de verstandigste reactie op schaarste. *De Denker* is inmiddels hersteld en peinst nu in het Singer Museum verder over onze lotsbestemming.

14. Nooit meer oorlog: missie gewonnen of visioen verloren?

“Met de Tweede Wereldoorlog als moreel ijkpunt en de Sovjet-Unie als contrapunt ontwikkelde zich een relatieve consensus in het streven naar vrijheid, gelijkheid en broederschap. (...) Het sociale perspectief, te definiëren als het geloof in het goede van de mens onder de juiste maatschappelijke condities, was in de naoorlogse periode gemeengoed. Het kon dienen als antwoord op Auschwitz en de Goelag Archipel.”¹

Tegen deze ideële achtergrond is de breed gedeelde gedachte ‘dit nooit meer’ ontstaan. Nooit meer Auschwitz. Nooit meer discriminatie en vervolging van minderheden. Nooit meer raciale politiek en nationalistische superioriteitswaan. En ook ‘nooit meer oorlog’. ‘Nooit meer’ vormt de motivatie voor het ontstaan van de Verenigde Naties, voor de ontwikkeling van het internationale humanitaire systeem en ja, ook voor de oprichting van een nieuwe vredesbeweging. Ik besef dat ook mijn moreel kompas onvermijdelijk geïjkt is door de (overgeleverde) ervaringen in de Tweede Wereldoorlog.

Voor veel mensen was ‘nooit meer oorlog’ de uitdrukking van hun diepe afkeer van de barbarij van de oorlog, van een intens verlangen naar vrede. Voor staten was ‘nooit meer oorlog’ de uitdrukking van een *relatieve* consensus in het streven naar vrede, vrijheid en gerechtigheid. Een relatieve consensus, want de Koude Oorlog tekent zich al voor het einde van de Tweede Wereldoorlog af. En ook de dekolonisatieoorlogen onderstrepen het relatieve karakter van deze normatieve consensus onder staten.

Van ‘nooit meer oorlog’ is daarom aanvankelijk weinig te merken. Toch creëert dit verlangen een uniek humanitair

momentum dat verankering van het sociale, van het menselijke perspectief in de internationale rechtsorde mogelijk maakt. Zo borgt het VN Handvest het verbod op oorlog, erkent de Universele Verklaring de mensenrechten en reguleren de Geneefse Conventies de bescherming van burgers in oorlogstijd. Deze humanisering van de internationale rechtsorde is niet alleen uniek maar lijkt vooralsnog² ook onomkeerbaar.

Pas na het einde van de dekolonisatie en de Koude Oorlog neemt het aantal oorlogen sterk af. De bloedige burgeroorlogen in Afrika (onder andere Rwanda) maar ook in Europa (de Balkan) geven opnieuw een impuls aan de humanisering van de internationale rechtsorde. De nieuwe relatieve consensus kristalliseert zich uit in het paradigma *the responsibility to protect*, de verantwoordelijkheid om burgers te beschermen.

Maar ook dit humanitair momentum lijkt van korte duur. De *war on terror* zorgt ervoor dat staten weer vooral prioriteit geven aan hun nationale veiligheid. Het Westen raakt betrokken in een oorlog zonder einde tegen het internationaal terrorisme. De oorlogen in Afghanistan en Irak ondermijnen bovendien de steun aan militaire interventies en daarmee het draagvlak voor de bescherming van burgers, al flakkert bij de interventie in Libië even de hoop op dat de internationale gemeenschap haar verantwoordelijkheid om burgers te beschermen ernstig neemt.

Het is verleidelijk ‘nooit meer oorlog’ te kenschetsen als een strijd tussen de machtspolitiek van staten en het verlangen naar menselijke waardigheid van burgers. Maar die rolverdeling is te simplistisch. Daarvoor zijn er helaas te veel niet-statelijke partijen, te veel burgers die een ambivalente hoofdrol spelen bij het aanjagen, het voeren en instandhouden van gewapende conflicten. Daarvoor zijn er gelukkig ook te veel initiatieven waarbij gelijkgestemde staten en civiele samenlevingsorganisaties als partners samenwerken bij het uitbannen van controversiële wa-

pens, het door bemiddeling beëindigen van gewapende conflicten en het beschermen van burgers. Toch is 'nooit meer oorlog' de uitdrukking van een paradigmawisseling waarbij de primaire gerichtheid op de bescherming van statelijke belangen plaats maakt voor of, beter gezegd, terrein verliest aan en aangevuld wordt met een gerichtheid op de bescherming van de menselijke waardigheid van burgers.

Sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben zich in mijn ogen enkele markante ontwikkelingen voorgedaan die van wezenlijke invloed zijn op de strijd voor 'nooit meer oorlog'.

De eerste ontwikkeling is het veranderde karakter van de oorlog. Oorlog tussen staten is niet voorbij maar inmiddels een grote uitzondering. De oorlog manifesteert zich vooral als burgeroorlog, die overigens evengoed regionale effecten heeft en kan internationaliseren doordat meerdere staten aan de zijde van een van de conflictpartijen meevchten. Het beëindigen van oorlogen is nooit gemakkelijk. Maar het beëindigen van burgeroorlogen blijkt zowel op het slagveld als aan de onderhandelingstafel bijzonder complex te zijn. Het aantal oorlogen is weliswaar sterk afgenomen maar de keerzijde van deze positieve ontwikkeling is dat de resterende oorlogen langer duren, moeilijker te beëindigen zijn en nog steeds onverdraaglijk veel slachtoffers veroorzaken.

De tweede ontwikkeling betreft de ambigue rol van burgers. Burgers zijn niet enkel weerloze slachtoffers van oorlogsgeweld maar ook aanstichters van gewapend geweld. Oorlog is niet enkel het exclusieve domein van militairen. Zowel in de geavanceerde krijgsmachten als bij de ongeregelde troepen spelen burgers in toenemende mate een rol. Deze groeiende participatie van burgers in oorlogvoering zet het internationaal humanitair recht onder druk. Staatelijke partijen moeten zich aan het internationaal humanitair recht houden, terwijl niet-staatelijke partijen daar vaak geen boodschap aan hebben. De participatie van burgers in

oorlogvoering compliceert de handhaving van de beginselen van het internationaal humanitair recht, de bestrijding van niet-statelijke actoren kan de deur openzetten voor het marchanderen met rechtsbeginselen en het oprekken van normen.

De groeiende participatie van burgers in oorlogvoering heeft gelukkig ook een positieve keerzijde. Ook bij het beëindigen van oorlogen, het stoppen van illegale wapenhandel en het beteugelen van controversiële wapens spelen burgers verenigd in netwerken van civiele samenlevingsorganisaties in toenemende mate een rol. Door de groeiende participatie van burgers is er niet alleen sprake van privatisering – *verburgerlijking* – van oorlog maar ook van democratisering van vrede en veiligheid. Militairen hebben hun monopolie op oorlogvoering verloren, politici en diplomaten hebben hun monopolie op vredesbevordering verloren. Burgers vormen in de hedendaagse oorlogen zowel een obstakel voor als een kans op vrede.

Een derde in mijn ogen markante ontwikkeling is de diffuse grens tussen goed en kwaad. Voor ‘nooit meer oorlog’ vormt de Tweede Wereldoorlog het morele ijkpunt. De grens tussen goed en kwaad was toen duidelijk, al blijkt ook de oorlogsgeschiedenis bij nadere beschouwing eerder grijs dan zwart-wit.³ In de oorlogen van vandaag blijkt de grens tussen goed en kwaad nauwelijks aan te geven, zo die al aanwezig is. Burgeroorlogen gaan veelal niet over politieke noties als sociale rechtvaardigheid, solidariteit en strijd tegen sociale uitsluiting. De ideologische strijd die zo bepalend is geweest voor de oorlogen in de 20ste eeuw lijkt te hebben plaats gemaakt voor een Hobbesiaanse oorlog van allen tegen allen. De ‘nieuwe oorlog’ past wat dat betreft bij de ‘moderniteit zonder illusies’⁴ met haar wanorde die een einde lijkt te maken aan het geloof in de maakbaarheid van samenlevingen en de houdbaarheid van morele principes.

Een valkuil van de pleitbezorgers van ‘nooit meer oorlog’ is hun geloof in het goede van de mens onder de juiste

maatschappelijke omstandigheden. Maar voor sommige mensen is de oorlog juist de best denkbare omstandigheid voor machtsmisbruik en zelfverrijking. Hun drijfveer is niet ‘nooit meer oorlog’ maar eerder ‘nooit meer vrede’. In de complexe werkelijkheid van de burgeroorlog is de grens tussen goed en kwaad, tussen daderschap en slachtoffer-schap vaak maar moeilijk te trekken. Als er al een grens te trekken valt, dan loopt deze niet zelden door het hart van mensen. Zij zijn zowel dader als slachtoffer. Die diffuse grens tussen goed en kwaad maakt het voor de publieke opinie moeilijk zich te solidariseren en voor derde partijen moeilijker tussenbeide te komen. De onvoorwaardelijke verantwoordelijkheid jegens de ander (Levinas) maakt dan al snel plaats voor een uit machteloosheid geboren onverschilligheid.

Een vierde ontwikkeling die ik wil markeren is de ‘securisatie’. Hans Boutellier schrijft in zijn boek⁵ over sociale ordening in een onbegrensde wereld over ‘verveiliging’ als het resultaat van een “utopisch verlangen in een wereld die niet langer utopisch is”. Veiligheid functioneert in toene-mende mate als een lens om andere problemen te bekijken. Dit fenomeen manifesteert zich binnen samenlevingen maar heeft ook zijn weerslag op het buitenland- en defen-siebeleid. “Het morele ijkpunt van de Tweede Wereldoor-log is verschoven naar een ander zwaartepunt, namelijk dat van de terreur. Dat betekent een verschuiving van schuld naar angst, van het verleden naar de toekomst, van arg-waan ten opzichte van de staat naar wantrouwen jegens andere burgers.”⁶ Deze verschuiving tekent zich sterk af in de bestrijding van het terrorisme die resulteert in een oor-log zonder democratische controle en zonder einde waar-bij de grens tussen oorlog en vrede in een dikke juridische mist is gehuld.

Eenzelfde securisatie dreigt de reactie op de schaarste aan natuurlijke hulpbronnen te bepalen. Bezien door de lens van veiligheid vormt deze schaarste aan natuurlijke hulpbronnen een bedreiging van de nationale veiligheid en

een rechtvaardiging voor investeringen in nationale krijgsmachten. Een dergelijke inkadering zet de deur wijd open voor een *war on resources*. Er kan geen twijfel over bestaan dat schaarste aan natuurlijke hulpbronnen een bedreiging kan vormen voor burgers. Maar het effectief aanpakken van deze dreiging vergt geen militaire maar een politieke benadering.

‘Nooit meer oorlog’. Is dat een te winnen missie of een verloren visioen, een utopisch verlangen in een wereld die niet langer utopisch is? Er zijn in Nederland, in Europa steeds minder mensen die in hun leven het onnoemelijke leed van de gesel van de oorlog hebben ervaren. De lessen van de Tweede Wereldoorlog lijken aan overtuigingskracht in te boeten. Toch blijkt de inzet voor ‘nooit meer oorlog’ op veel terreinen vooruitgang te hebben geboekt. Dat geldt in elk geval aan het normatieve front. De internationale rechtsorde is, althans op papier, in steeds sterkere mate gericht op de belangen van diegenen aan wie staten uiteindelijk hun bestaansrecht danken, op de verlangens van mensen, groepen en volken die recht hebben op een veilig en menswaardig bestaan. Dat komt tot uitdrukking in een indrukwekkende reeks van verdragen en conventies die de normatieve ruimte voor machtsmisbruik en oorlogvoering steeds kleiner maken. De internationale rechtsorde wordt steeds minder bepaald door de macht van de sterkste en steeds meer door de kracht van het recht. Daarmee zeg ik niet dat de naakte macht van staten en krijgsheren tot het verleden behoort of op beslissende momenten geen doorslaggevende invloed heeft. Dat is helaas een naïeve gedachte.

Ook aan het militaire front is de missie ‘nooit meer oorlog’ tot op zekere hoogte aan de winnende hand. Het aantal oorlogen is immers sterk afgenomen en het valt niet te ontkennen dat er steeds minder doden op het slagveld vallen. Hoewel de handhaafbaarheid onder druk staat, zijn militairen, mede door de media en publieke opinie, sterker

dan ooit gebonden aan de normen van het internationaal humanitair recht. Toch vallen er nog altijd onverdraaglijk veel burgerslachtoffers, vooral door het gebruik van controversiële wapens, door de ongebreidelde proliferatie van conventionele wapens zoals de kalashnikov en ook door de sluipende invoering van nieuwe technologieën.

Aan het publieke front lijkt er sprake van een stabiel streven om oorlogsgeweld en controversiële wapens uit te bannen. Misschien komt dat omdat mensen zich vooral laten leiden “door datgene dat zij afwijzen; vernedering, wreedheid en discriminatie bepalen de morele keuzes in een tijdperk zonder illusies”.⁷ Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de internationale publieke druk om controversiële wapens af te schaffen en te interveniëren in gewapende conflicten zodra de humanitaire impact daarvan begint door te dringen in de huiskamers van de publieke opinie. Tegelijkertijd is er binnen de publieke opinie ook sprake van een groeiende onverschilligheid ten aanzien van burgeroorlogen die ver van eigen huis en haard woeden. Deze onverschilligheid is, meen ik, eerder een uitdrukking van machteloosheid dan van een gebrek aan empathie en solidariteit. Deze machteloosheid is tot op zekere hoogte ook verklaarbaar gelet op de uitzichtloosheid van chronische conflicten waarbij geen enkele partij vertrouwen geniet of steun verdient.

Aan het politieke front blijft de relatieve consensus over ‘nooit meer oorlog’ een kwetsbaar bestaan leiden. Naarmate de onzekerheid over de toekomst toeneemt, groeit ook de angst. Angst voor terroristisch geweld en schaarste aan natuurlijke hulpbronnen kan voeding geven aan een politiek die zich meer richt op militaire bescherming van eigen belangen dan op internationale politieke samenwerking voor collectieve veiligheid. De Europese staten hebben weliswaar door de economische crisis moeite hun defensie-uitgaven op peil te houden, maar de uitgaven van de Verenigde Staten blijven op wereldschaal astronomisch hoog.⁸ Ook de nieuwe economische grootmachten Brazi-

lië, Rusland, India en China investeren stevig in hun defensie om zo hun grotere economische en politieke ambities kracht bij te zetten.

De multilaterale instituties zoals de VN hebben moeite om zich aan te passen aan de nieuwe krachtsverhoudingen en blijken lang niet altijd in staat voldoende politieke wil en financieel vermogen te mobiliseren voor het handhaven van normen. Wereldwijd besteden landen maar 1% van hun ontwikkelingshulp aan de preventie en reductie van gewapend conflict, vrede en veiligheid.⁹

De nieuwe krachtsverhoudingen in de wereld maken ook duidelijk dat internationale normen, zoals die in reactie op de Tweede Wereldoorlog zijn ontwikkeld, sterk verbonden zijn met het Westen. De universele zeggingskracht van deze normen is niet langer vanzelfsprekend onder alle staten, al wordt de taal van vrede, vrijheid en mensenrechten onder mensen overal ter wereld verstaan. De veranderde krachtsverhoudingen in de wereld maken internationale samenwerking op het gebied van veiligheid zowel meer noodzakelijk als meer complex en zullen de bereidheid tot en mogelijkheden voor militaire interventies voor humanitaire doelen verder doen afnemen.

Het is duidelijk dat de grote uitdagingen op het gebied van schaarste aan hulpbronnen zich niet lenen voor militaire oplossingen. Maar dat sluit niet uit dat reeds aanwezige spanningen door schaarste kunnen ontsporen in gewapend geweld en regionale conflicten. Tegelijkertijd is er ook een toegenomen plichtsbefef onder staten om burgers te beschermen tegen de ernstigste bedreigingen van de menselijke waardigheid, zoals bleek in Libië. Ook lijkt onder sommige staten het besef te groeien dat wapenbeheersing meer prioriteit moeten krijgen om de privatisering van oorlog en de proliferatie van wapens terug te dringen. Te hopen valt dat door de toenemende onderlinge afhankelijkheid van belangen het inzicht groeit dat de belangrijkste bedreigingen in de toekomst zich niet lenen voor militaire

oplossingen maar een geïntegreerde en preventieve diplomatieke en politieke benadering vergen.

Er zijn op z'n minst drie ontwikkelingen in de transformatie van de oorlog die de missie 'nooit meer oorlog' bedreigen. In de eerste plaats de nieuwe wapensystemen. Oorlog per joystick draagt bij aan een gevaarlijke verlaging van de geweldsdrempel en een dubieuze vervaging van de grens tussen oorlog en vrede. In de tweede plaats de 'verburgerlijking' of privatisering van oorlog. De groeiende participatie van burgers in oorlogvoering zorgt ervoor dat oorlogsgeweld zich overal en in het bijzonder onder burgers kan manifesteren, dat het onderscheid tussen combatanten en non-combattanten vervaagt, dat de handhaving van het internationaal humanitair recht onder druk komt te staan. In de derde plaats de schaarste. De schaarste aan natuurlijke hulpbronnen en de securisatie van deze schaarste kunnen het risico van gewapend geweld vergroten, terwijl door de nieuwe krachtsverhoudingen in de wereld multilaterale instituties geen doeltreffend antwoord hebben op dit verhoogde conflictpotentieel. Deze drie ontwikkelingen vormen een bedreiging voor 'nooit meer oorlog'.

'Nooit meer oorlog' is noch een verloren visioen noch een gewonnen missie. Het is een missie die sinds de Tweede Wereldoorlog aan kracht heeft gewonnen en significante terreinwinst heeft geboekt. Het beeld van de oorlog dat wij Europeanen in ons hoofd hebben, is in hoge mate bepaald door de collectieve herinnering aan de wreedheden van de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ Dat beeld vervaagt echter met het verstrijken van de tijd. Bovendien worden de lessen van de oorlog niet vanzelfsprekend door nieuwe generaties aanvaard en overgenomen. Het valt niet uit te sluiten dat nieuwe dreigingen en nieuwe krachtsverhoudingen in een geglobaliseerde wereld de naoorlogse consensus op de proef zullen stellen. Het is daarom een enorme uitdaging een gemeenschappelijk verhaal, een gedeeld verlangen, een aansprekend moreel appel te construeren dat burgers, pro-

professionals en politici mobiliseert voor het ideaal van ‘nooit meer oorlog’. Dit vormt misschien wel de grootste uitdaging voor de vredesbeweging.

De bescherming van burgers tegen oorlogsgeweld is een aansprekend moreel appèl dat potentieel kan rekenen op brede ondersteuning vanuit de *civil society*. Bescherming van burgers verkleint niet alleen de ruimte voor ongebreideld geweld maar doet ook een appèl op de internationale gemeenschap om haar verantwoordelijkheid na te komen, niet enkel door interventies maar veel eerder door preventieve actie en door wederopbouw na conflict. Globalisering en de opkomst van nieuwe media en communicatietechnologie zorgen ervoor dat de burgers meer macht krijgen ten opzichte van staten. Betrokken burgers kunnen een verschil maken.

Dat veronderstelt wel een lotsverbondenheid met mensen waar ook ter wereld die nog altijd gebukt gaan onder de gesel van de oorlog. Het vergt empathie die verplaatsing in de ander en erkenning van de ander veronderstelt. Het vergt dat mensen een waarheid ontdekken “waarvan wij ons niet altijd bewust zijn, vaak niet bewust willen zijn. We hebben altijd een keus. In tijden van oorlog en terreur hebben we weliswaar niet elke keus, maar zelfs onder die omstandigheden kunnen mensen – zoals de geschiedenis leert – de menselijke waardigheid, het *humanum*, redden.”¹¹

Het paradigma ‘bescherming van burgers tegen oorlogsgeweld’ kan het verlangen naar ‘nooit meer oorlog’ een nieuwe impuls geven. Al was het maar omdat het verlangen naar een veilig menswaardig bestaan een universeel verlangen is. Dat vraagt wel een vredesbeweging die in staat is de *civil society* op verschillende niveaus, zowel lokaal als internationaal, te verbinden met elkaar en met een agenda die mede met de steun van gelijkgezinde regeringen te realiseren is. Dan kan het streven naar ‘nooit meer oorlog’ functioneren als een ordeningsprogramma dat tegenwicht biedt aan de moderniteit zonder illusies, zonder hoop en

inzet op humanisering van de internationale rechtsorde.

Ik heb een groot deel van mijn leven in dienst gesteld van de missie ‘nooit meer oorlog’. Toen ik aan die persoonlijke missie begon was dat een bewuste keuze. Ik brak mijn carrière af en besloot het spoor te volgen dat was uitgezet door de naoorlogse generatie. Het was voor mij persoonlijk “de ingrijpende beslissing” waartoe Huub Oosterhuis “mensen voor dag en dauw” opriep. Voortaan zou ik mijn tijd wijden aan datgene wat mij het meest vervulde, wat primair voor mij was, en van levensbelang: ‘nooit meer oorlog’. Was dat de moeite waard?

Er zijn in al die jaren euforische momenten geweest. Dagen waarop je zeker weet dat het goede van de mens, het goede van heel veel mensen de doorslag kan geven bij het uitbannen van de oorlog. Als er honderdduizenden mensen op de been zijn, als miljoenen handtekeningen gezet zijn. Dat zijn de momenten waarop je, soms even, denkt: nu gaat het gebeuren...

Er zijn ook momenten van grote ontgoocheling. Dagen waarop je zeker weet dat het kwaad in mensen het laatste woord heeft en ‘nooit meer oorlog’ een verloren strijd is. Ik denk terwijl ik dit schrijf aan de dag na mijn bezoek aan het vluchtelingenkamp Asawa in Zuid-Soedan. Ik was in Nairobi toen ik hoorde dat het kamp gebombardeerd was als represaillemaatregel voor het door mij georganiseerde bezoek van een Pax Christi-delegatie onder leiding van kardinaal Danneels. Er zijn zeven mensen gedood en vele anderen gewond.¹²

Er zijn ook momenten waarop je weer zeker weet dat het verlangen naar vrede sterker is dan de angst voor geweld. Het zijn de momenten waarop anderen mensen laten zien dat het kan. De mensen in Wau Collo in Zuid-Soedan die zich verzoenen met het leger en de politie die nog maar enkele maanden daarvoor de Shilluk-bevolking met dodelijk geweld hebben verdreven. De mensen in Daraya in Syrië die terwijl de oorlog om hen heen woedt de wijken opzoeken waar Alawieten wonen en hen de hand reiken.

Gewone mensen die laten zien dat ook onder de slechtste omstandigheden het goede in de mens kan overwinnen. Gewone mensen die ons eraan herinneren dat we altijd een keus hebben. Een keuze om dat visioen van ‘nooit meer oorlog’ na te jagen. Het besef onderdeel te zijn van een eindeloze stoet mensen die het spoor van ‘nooit meer oorlog’ volgen is niet alleen inspirerend, het geeft ook betekenis aan je eigen bijdrage aan ‘nooit meer oorlog’ en relateert deze bijdrage tegelijkertijd.

Toen ik aan mijn missie van ‘nooit meer oorlog’ begon dacht ik dat alleen het resultaat zou tellen. En natuurlijk streef ik daar nog steeds naar. Maar inmiddels heb ik ervaren dat niet enkel het resultaat van levensbelang is. Van levensbelang is vooral de hoop. Het streven naar ‘nooit meer oorlog’ is misschien wel vooral een uitdrukking van hoop. “Hoop is”, zoals Václav Havel dichtte, “een kwaliteit van de ziel en hangt niet af van wat er in de wereld gebeurt. Hoop is niet voorspellen of vooruitzien. Het is een gerichtheid van de geest, een gerichtheid van het hart, verankerd voorbij de horizon. (...) Hoop is ergens voor werken omdat het goed is, niet omdat het kans van slagen heeft. Hoop is niet hetzelfde als optimisme; evenmin de overtuiging dat iets goed zal aflopen. Het is de zekerheid dat iets zinvol is, onafhankelijk van de afloop, onafhankelijk van het resultaat.”

De missie ‘nooit meer oorlog’ is op diverse fronten aan de winnende hand. Dat voedt de hoop dat het verlangen naar vrede op termijn toch sterker blijkt dan de oorlog. Maar daarmee is de missie zeker nog niet gewonnen. Het chronische karakter van veel van deze conflicten onderstreept dat het visioen van ‘nooit meer oorlog’ voor de mensen die dag in dag uit moeten leven onder de gesel van de oorlog nog ver weg is. Maar een verloren visioen is het niet en kan het niet zijn, simpelweg omdat mensen die onder oorlogsgeweld leven niet de luxe hebben de hoop op te geven. Voor hen is de hoop op ‘nooit meer oorlog’ werkelijk van levensbelang.

Nawoord

Hoe staat het met het voornemen ‘nooit meer oorlog’, die belangrijke les uit de Tweede Wereldoorlog? Deze vraag roept onvermijdelijk een andere vraag op: hoe staat het eigenlijk met de oorlog? Om die vraag te beantwoorden heb ik ervoor gekozen het karakter en de oorzaak van oorlogen, de actoren en wapens in oorlogen, het denken over het beëindigen van oorlogen en het beschermen van burgers trendmatig te schetsen. Daarmee kies ik niet voor het uitdiepen van één of meerdere gewapende conflicten. Dat zou veel contextspecifieke achtergrondinformatie vereisen en daarvoor is in het kader van een essay onvoldoende ruimte. Ik heb er ook voor gekozen enkele onderwerpen niet aan de orde te laten komen, simpelweg omdat daarover al zo veel is geschreven. Daarom in dit essay bijvoorbeeld geen of slechts marginaal aandacht voor nucleaire proliferatie en internationaal terrorisme. Ten slotte houd ik in dit essay ook doelbewust enige afstand van actuele ontwikkelingen, bijvoorbeeld met betrekking tot de oorlog in Syrië of de oplopende spanningen rond de vermeende nucleaire ambities van Iran. Deze ontwikkelingen verlopen zo snel dat het essay nog voor publicatie achterhaald zou zijn.

Ik heb met dit essay een caleidoscopisch en tegelijkertijd impressionistisch beeld willen geven van de transformatie van de oorlog en de belangrijkste vraagstukken en dilemma’s die daarbij naar voren komen. Dat beeld is noodzakelijk voor het beantwoorden van de vraag of de inzet voor ‘nooit meer oorlog’ een gewonnen missie of een verloren visioen is.

Ik besef na het schrijven van dit essay eens te meer dat het fenomeen oorlog ondanks alle wetenschappelijke en empirische onderzoeken moeilijk in woorden is uit te druk-

ken. Ook ik ben daarin niet geslaagd. De geur van oorlog, de adrenaline van angst, de irrationaliteit van geweld, het verlies van geliefden. Deze wezenskenmerken van elke oorlog komen nauwelijks naar voren in wetenschappelijke beschouwingen en kwantitatieve onderzoeken en laten zich met geen pen beschrijven. Zeker, voor het beteugelen van de oorlog moeten we een poging doen de oorlog te doorgronden. En dat vergt ook onderzoek, hoe beperkt de wetenschap die dat oplevert ook is. Maar voor het beteugelen van de oorlog is echter ook en misschien wel vooral politieke wil noodzakelijk. Die politieke wil kan enkel ontstaan en op peil blijven indien voldoende mensen het visioen van 'nooit meer oorlog' willen delen en doorgeven. Daarvoor is het noodzakelijk dat de verhalen van mensen in oorlog gehoord worden. Dat we ons laten raken door de vernedering, de wreedheid en de angst die oorlog oproept. Het zijn juist de verhalen van mensen in oorlog die onze empathie kunnen opwekken en het visioen van 'dit nooit meer' levend kunnen houden en voeden.

Ik wil in dit nawoord het Thijmgenootschap danken voor de uitnodiging het Thijmessay voor 2012 te schrijven. Het gegeven dat 2012 de honderdste jaargang is, beschouw ik als een extra eer. Verder wil ik ook mijn collega's Miriam Struyk, Erik Laan en Piet Halma bij IKV Pax Christi danken die mij terzijde hebben gestaan met kritisch commentaar. In het bijzonder ben ik Regina Teunen veel dank verschuldigd die mij voor historische blunders en andere feitelijke onjuistheden heeft behoed. Ten slotte wil ik ook mijn vrouw en kinderen danken voor hun geduld en begrip tijdens de dagen dat ik weer niet voor hen beschikbaar was.

Culemborg, augustus 2012

Noten

VOORWOORD

- 1 Chris Vos, *Televisie en bezetting. Een onderzoek naar de documentaire verbeelding van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Hilversum 1995.
- 2 Huub Oosterhuis, *Mensen voor dag en dauw*, Baarn 1976.
- 3 Paul Scheffer, Argument 'nooit meer oorlog' is achterhaald, *De Morgen*, 19 januari 2012.

I. VERBOD OP OORLOG

- 1 H. Kelsen, *Law and Peace in International Relations*, Cambridge 1942.
- 2 Desiderius Erasmus, *De klacht van de Vrede, die overal door alle volken verstiten en versmaad wordt*, Inleiding Johanna J.M. Meyers. Vertaald door Truus Van Leeuwen, Rotterdam 2002.
- 3 In het Latijn verschenen onder de titel *De iure belli ac pacis*.
- 4 H.W. Brigs, *The Law of Nations*, 1952.
- 5 *Instructions for the Government of Armies of the United States in the Field* (Lieber Code), 24 april 1863.
- 6 Jan Wouters en Tom Ruys, *Internationaal recht en het unilateraal gebruik van geweld door staten: het jus ad bellum onder vuur*, Instituut voor Internationaal Recht, 2007.
- 7 Prof.mr. N.J. Schrijver, *Bij een zestigste verjaardag: de toekomst van het Handvest van de Verenigde Naties*, Leiden 2005.
- 8 Ibid.
- 9 Bert Bomert, Willem van Genugten, *Vijftig jaar Verenigde Naties, grote problemen, bescheiden middelen*, Nijmegen 1995.
- 10 Willem van Genugten, Handhaving van wereldrecht, een kritische inspectie van valkuilen en dilemma's, *Nederlands Juristenblad*, 8 januari 2010.

- 11 Ibid.
- 12 Interview met Herman van Rompuy in het televisieprogramma Buitenhof op zondag 4 maart 2012.

2. OORLOG OP RETOUR

- 1 Zainab Salbi, *Het ware gezicht van de oorlog*, Den Haag 2008.
- 2 Hedley Bull, *The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics*, 1977.
- 3 J.M.G. van der Dennen, *The Origin of War: The Evolution of a Male-Coalitional Reproductive Strategy*, Groningen 1995.
- 4 Obama team: Libya is not a 'war', *USA Today*, 24 March 2011.
- 5 Nikolas Gvosdec, Andrew Stigler, Defining war in an ill-defined world, *New York Times*, 28 June 2011.
- 6 The Uppsala Conflict Data Program.
- 7 Nicholas Sambanis, What is Civil War, *The Journal of Conflict Resolution*, Vol. 48, No. 6 (december 2004), p. 814-858.
- 8 Human Security Report Project, *Human Security Report 2009/2010: The Causes of Peace and the Shrinking Costs of War*, New York: Oxford University Press, 2011.
- 9 Afhankelijk van de bron kan het exacte aantal staten enigszins variëren omdat er enige tijd, soms jaren, kan zitten tussen het moment dat een staat zichzelf onafhankelijk verklaart en het moment dat een staat door de internationale gemeenschap erkend wordt.
- 10 Karel Hendriks, African Vultures: The New Prevalence of Interstate War in Africa, 2012, *Amsterdam Social Science* 4(1): 49-66.
- 11 The Uppsala Conflict Data Program.
- 12 Nils Petter Gleditsch, Peter Wallensteen, Mikael Eriksson, Margareta Sollenberg & Håvard Strand, Armed Conflict 1946-2001: A New Dataset, *Journal of Peace Research* 39, 2002.

- 13 Hendriks, *African vultures*.
- 14 Schatting van Eric Nicols van het Human Security Center.
- 15 Human Security Report Project, *Human Security Report 2009/2010*.
- 16 Ibid.
- 17 O.a. Barbara Walter, *Committing to Peace: The Successful Settlement of Civil Wars*, 2002; Page Fortna, *Does Peace-keeping Keep Peace? International Intervention and the Duration of Peace after Civil War*, 2004; Michael W. Doyle en Nicholas Sambanis, *Making War and Building Peace*, 2006; Stephen John Stedman, Donald S. Rothchild en Alizabeth M. Cousins (red.), *Ending Civil Wars: The Implementation of Peace Agreements*, 2002.
- 18 Andrew Mack, *Waarom geweld sinds de Koude Oorlog wereldwijd is afgenomen*, in *Burgers en Barbaren*, Amsterdam 2007.
- 19 Human Security Report Project, *Human Security Report 2009/2010*.
- 20 The Uppsala Conflict Data Program.
- 21 Terror Free Tomorrow.
- 22 Press release on armed conflicts in 2011, The Uppsala Conflict Data Program.

3. OORLOG MINDER DODELIJK

- 1 Reesom Haile, Believe it or not, *Samizdat Magazine*, nummer 6, 2000.
- 2 Met deze term wordt het gehele strijdtoneel bedoeld, het totale terrein waar de oorlogvoering zich voltrekt te land, ter zee en in de lucht.
- 3 Bethany Lacina, Nils Petter Gleditsch, Monitoring Trends in Global Combat: A New Dataset of Battle Deaths, *European Journal of Population*, 2005.
- 4 The Uppsala Conflict Data Program.
- 5 J. Joseph Hewitt, Jonathan Wilkenfeld, Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2008, USA*, 2008.

- 6 Human Security Report Project, *Human Security Report 2009/2010*.

4. BURGERS ONDER VUUR

- 1 Robert Fisk, Inside Daraya – how a failed prisoner swap turned into a massacre. The first Western journalist to enter the town that felt Assad’s fury hears witness accounts of Syria’s bloodiest episode, *The Independent*, 29 August 2012.
- 2 Met inbegrip van personeel van strijdkrachten dat de wapens heeft neergelegd, en zij die buiten gevecht zijn gesteld door ziekte, verwonding of, gevangenschap of enig andere oorzaak.
- 3 Adam Roberts, Lives and Statistics: Are 90% of War Victims Civilians?, *Survival*, vol. 52 no. 3, June-July 2010.
- 4 Onder anderen Mary Kaldor, *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*, Cambridge 2002.
- 5 Erik Melander, Magnus Öberg, Jonathan Hall, *The ‘New Wars’ Debate Revisited: An Empirical Evaluation of the Atrocity of ‘New Wars’*, Uppsala Peace Research Papers No. 9, Uppsala 2009, en Roberts, *Lives and Statistics*.
- 6 Jan Zwierzchowski and Ewa Tabeau, *The 1992-95 War in Bosnia and Herzegovina: Censusbased Multiple System Estimation of Casualties Undercount*, February 1, 2010, Berlin.
- 7 Zie de jaarlijkse rapporten over Protection of Civilians door de United Nations Assistance Mission to Afghanistan.
- 8 Madelyn Hsiao-Rei Hicks, Uih Ran Lee, Ralph Sundberg, Michael Spagat, Global Comparison of Warring Groups in 2002-2007: Fatalities from Targeting Civilians vs Fighting Battles, *PLOS One*, Vol. 6, Issue 9, September 2011.
- 9 Lacina, Gleditsch, Monitoring Trends in Global Combat.
- 10 Human Security Report Project, *Human Security Report 2009/2010*.

5. EEN NIEUWE KIJK OP OORLOG

- 1 Howard Fineman, A President Finds His True Voice, *Newsweek*, 23 September 2001.
- 2 Mary Kaldor, New Wars, Counter-insurgency or human, *The Broker*, May 2009.
- 3 Ibid.
- 4 William S. Lind et al., *The Changing Face of War: into the Fourth Generation*, in Terry Terriff, Aaron Karp, Regina Karp (red.), *Global Insurgency and the Future of Armed Conflict. Debating Fourth Generation Warfare*, New York 2008.
- 5 E. Newman, The 'New Wars' Debate: A Historical Perspective is Needed, *Security Dialogue*, 35(2).
- 6 Melander, Öberg, Hall, The 'New Wars' Debate Revisited.
- 7 Newman, The 'New Wars' Debate.
- 8 International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2004.
- 9 Newman, The 'New Wars' Debate.
- 10 H. Münkler, *The New Wars*, Cambridge 2005.
- 11 Ibid.
- 12 Kaldor, *New and Old Wars*.
- 13 Ibid.
- 14 International Commission on Intervention and State Sovereignty, 2004.
- 15 Newman, The 'New Wars' Debate.
- 16 David Keen, *Useful Enemies. When Waging Wars is more important than winning them*, London 2012.
- 17 Carl von Clausewitz, *Vom Kriege*, postuum uitgegeven in 1832.
- 18 Martin van Creveld, *On Future War*, Londen 1991.
- 19 B.W. Schuurman, Clausewitz en de new war denkers, een nieuwe kijk op het trinitaire concept en de critici, *Militaire Spectator*, jaargang 179, nummer 1, 2010.
- 20 Adam Zamoyski, *1812. Napoleons fatale veldtocht naar Moskou*, Amsterdam 2005.

- 21 Edward J. Villacres en Christopher Brafford, Reclaiming the Clausewitz Trinity, *Parameters*, 25:3, 1995.
- 22 M.L.R. Smith, *Strategy in an Age of 'Low-Intensity' Warfare*, in: Jan Angstrom en Isabelle Duyvesteyn (red.) *Rethinking the Nature of War*, Abington 2005.

6. DE OORZAKEN VAN OORLOG: TUSSEN GRIEVEN EN GRAAIEN

- 1 Forces Democratiques de Liberation du Rwanda, een militie actief in het oosten van Congo.
- 2 John Prendergast and Sasha Lezhnev, *From Mine to Mobile Phone. The Conflict Minerals Supply Chain*, Enough 2009.
- 3 Cynthia J. Arnson and I. William Zwartman (eds), *Rethinking the Economics of War. The Intersection of Need, Creed and Greed*, Washington 2005.
- 4 Göran Holmqvist, *Inequality and Identity, Causes of War?*, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala 2012.
- 5 Ibid.
- 6 Paul Collier and Anke Hoeffler, Greed and Grievance in Civil War, *Oxford Economic Papers* (56)4, 2004.
- 7 O.a. Collier, Hoeffler, Greed and Grievance in Civil War, en P. Collier, A. Hoeffler, D. Rohner, *Beyond Greed and Grievance. Feasibility of Civil War*, Department of Economics, University of Oxford, 2008.
- 8 F. Steward (ed.), *Horizontal Inequality and Conflict*, New York 2008.
- 9 James Fearon, David Laitin, Ethnicity, insurgency and civil war, *American Political Science Review*, 2003.
- 10 Holmqvist, *Inequality and Identity, Causes of War?*.
- 11 Arnson, Zartman, *Rethinking the Economics of War*.
- 12 Michelle R. Garfinkel and Stergios Skaperdas (ed.), *Oxford Handbook of the Economics of Peace and Conflict*, concept hoofdstuk 9, Anke Hoeffler, *On the Causes of Civil War*, 2012.

7. DE VERBURGERLIJING VAN DE OORLOG

- 1 Mary B. Anderson, *Do no Harm. How Aid Can Support Peace or War*, London 1999.
- 2 The growing importance of civilians in armed conflict, *CSS Analyses in Security Policy*, Center for Security Studies, Zurich 2008.
- 3 Andreas Wenger, Simon J.A. Mason, The Civilization of armed conflict: trends and implications, *International Review of the Red Cross*, Vol. 90/872, 2008.
- 4 Juan Carlos Zarate, The emergence of a new dog of war: private international; security companies, international law, and the new world disorder, *Stanford Journal of International Law*, Vol. 23, 1998.
- 5 Artikel 47 van het Aanvullend Protocol bij de Verdragen van Genève van 12 augustus 1949, betreffende de bescherming van de slachtoffers van internationale gewapende conflicten (Protocol I).
- 6 31st International Conference of the Red Cross and Red Crescent, *International Humanitarian Law and the challenges of contemporary armed conflicts*, Geneva 2011.
- 7 Rapporten van The Working Group on the use of mercenaries 22 August 2011, A/66/317 en 31 October 2011 GA/SHC/4023.
- 8 Artikel 51(3) van het Additionele Protocol I (1977) van de Geneefse Conventies (1949).
- 9 Eric Schmitt, New rules limits strikes on Taliban, *International Herald Tribune*, 12 June 2012.
- 10 Nils Melzer, *Interpretive Guidance on the Notion Direct Participation in Hostilities under International Humanitarian Law*, ICRC, Geneva 2009.
- 11 Ibid.
- 12 Ibid.
- 13 Artikel 50 van het Aanvullend Protocol bij de Verdragen van Genève van 12 augustus 1949, betreffende de bescherming van de slachtoffers van internationale gewapende conflicten (Protocol I).

- 14 Afghaans huis.
- 15 E.H. Pouw en P.A.L. Ducheine, *ISAF en de rol van het humanitair oorlogsrecht in doelbestrijding tijdens een 'counterinsurgency'*, Researchpaper no. 98, Nederlandse Defensie Academie, Breda 2009.
- 16 Naval War College, *The War in Afghanistan: A Legal Analysis*, New Port, Rhode Island 2008.
- 17 Michael Walzer, *Rechtvaardige en onrechtvaardige oorlogen. Een ethische beschouwing met historische illustraties*, Amsterdam 2006.

8. DE GOEDKOPE GELIJKMAKER

- 1 C.J. Chivers, *The Gun. The AK-47 and the evolution of war*, New York 2010.
- 2 Er zijn inmiddels zo'n honderd varianten.
- 3 Chivers, *The Gun*.
- 4 Ibid., p. 303-336.
- 5 *Dictator Idi Amin dies*, BBC News 16 August 2003.
- 6 Dr. Nene Mburu, *The Proliferation of Guns and Rustling in Karamoja and Turkana Districts: the Case for Appropriate Disarmament Strategies*, 2001.
- 7 Chivers, *The Gun*.
- 8 Ibid.
- 9 Ibid. Zie ook The international dealers in death, *The Guardian*, 9 July 2001 en Matthew Brunwasser, Leon Efimovich Minin, *Frontline World*, May 2002.
- 10 *The AK-47: the world's favourite killing machine*, Control Arms briefing note, 26 June 2006.
- 11 Russia starts deliveries of small arms to Afghanistan, *Ria Novosti*, 2 November 2010.
- 12 Russian Viktor Bout convicted over Colombian arms deal, *The Guardian*, 2 November 2011.
- 13 Damien Fruchart, Paul Holtom and Siemon T. Wezeman, *United Nations Arms Embargoes. Their Impact on Arms Flows and Target Behaviour*, SIPRI 2007.

- 14 Controlarms.nl.
- 15 *Avoiding tragedy: NATO and Ukraine destroy aging weapons and ammunition*, NAVO website, 7 October 2011.
- 16 U.S. trying to track missing weapons issued to Afghan police, Stars and Stripes, 11 September 2010.

9. DE UITBANNING VAN CONTROVERSIËLE WAPENS

- 1 Voor deze en andere getuigenverklaringen zie de Ban Advocates homepage van Handicap International.
- 2 Eloise Lee, *The Department of Homeland Security is buying 450 million new bullets*, Business Insider, March 28, 2012.
- 3 *Advisory Opinion of the International Court of Justice*, 1996. Zie ook: Prof.dr. E.M.H. Hirsch Ballin, *Nucleaire wapens in het internationale recht*, 1997. Professor Hirsch Ballin wijst er overigens op dat het Internationaal Gerechtshof het gebruik van atoomwapens in het uiterste geval van zelfverdediging niet bij voorbaat uitsluit.
- 4 Council of Delegates 2011, *Working towards the elimination of nuclear weapons*, Geneva, 26 November 2011.
- 5 Van Israël wordt aangenomen dat het honderd tot tweehonderd kernwapens bezit, maar het land heeft dit nooit publiekelijk toegegeven of een kernproef uitgevoerd.
- 6 Het schema is gebaseerd op *Defining controversial weapons for European institutional investors*, Ethix SRI Advisors, March 2011.
- 7 *Violence subsides for Marines in Fallujah*, North County Times, 11 April 2004.
- 8 *U.S. official admits phosphorus used as weapon in Iraq*, CBC, 15 November 2005.
- 9 *Protocol on Prohibitions or Restrictions on the Use of Incendiary Weapons* (Protocol III), Geneva 1980.
- 10 Dr. Brian Rappert, *A convention beyond the convention: stigma, humanitarian standards and the Oslo process*, May 2008.

- 11 Landmine monitor 2011, International Campaign to ban Landmines, October 2011.
- 12 Kenneth Anderson, *The Ottawa Convention Banning Landmines, the Role of International Non-governmental Organizations and the Idea of International Civil Society*, EJIL, 2000 en Georg Frerks, Miriam Struyk, Roos Boer, Banning Cluster Bombs. Achieving Rights through Activism, in *Human Rights and Conflict. Essays in Honour of Bas de Gaay Fortman*, March 2012.
- 13 Jakob Kellenberger, *Sixty years of the Geneva Conventions and the decades ahead*, Statement by Jakob Kellenberger, president of the ICRC, to the conference on the challenges for IHL posed by new threats, new actors and new means and methods of war, organized by the Swiss Federal Department of Foreign Affairs in cooperation with the ICRC, Geneva, 9-10 November 2009.
- 14 *Monitoring Explosive Violence, the EVMV dataset 2011*, Action on Armed Violence, March 2012.
- 15 *Cross-Cutting Report on the Protection of Civilians in Armed Conflict*, Security Council Report, 31 May 2012.

10. OORLOG IN DE TOEKOMST: PER JOYSTICK

- 1 Zie <http://www.youtube.com/watch?v=unv9C2t7f5c&feature=related>.
- 2 Jacob Kellenberger, *Sixty years of the Geneva Conventions and the decades ahead*, ICRC, Geneva 2009.
- 3 Jacob Kellenberger, *International Humanitarian Law and New Weapon Technologies*, ICRC, Geneva 2011.
- 4 U.S. Drone Policy: Standing Near Terrorists Makes You A Terrorist, *The Huffington Post*, 29 May 2012.
- 5 Ibid.
- 6 Elisabeth Bumiller, For drone pilots, a strange intimacy with the enemy, *International Herald Tribune*, July 31, 2012.
- 7 Philip Spoerri, *Round Table on current issues of international humanitarian law*, San Remo 2011.

- 8 Bill Quigley, Five reasons drone assassinations are illegal, *The Nation*, May 17, 2012.
- 9 *Interim report of the Special Rapporteur on Extrajudicial, Summary or Arbitrary Executions*, U.N. Doc. No. A/65/321, Aug. 23, 2010.
- 10 W.J. Hennigan, New Drone has no pilot anywhere so who's accountable, *Los Angeles Times*, January 26, 2012.
- 11 Jane Mayer, The Predator War, What are the risks of the CIA's covert drone program?, *The New Yorker*, October 26, 2009.
- 12 Owen Bowcott, Drone strikes threaten 50 years of international law, says UN rapporteur, *The Guardian*, 21 June 2012.
- 13 Etzioni citeert Jane Mayer, The Predator War.
- 14 Amitai Etzioni, Unmanned Aircraft Systems, The Moral and Legal Case, *Joint Force Quarterly*, Issue 57, 2010.
- 15 Zowel Mayer als Etzioni stelt dat Mehsud ook verantwoordelijk gehouden wordt voor de bloedige aanslag op het Islamabad Marriott Hotel in 2008, maar dat is onjuist. Deze aanslag zou gepleegd zijn door Usama al-Kini die ook door een *drone*-aanval is gedood. Er zijn ook tegenstrijdige berichten over tijdstip en oorzaak van de dood van Mehsud in omloop.
- 16 *Remarks by the President on national security*, National Archives, Washington DC, 21 May 2009.
- 17 John Fabian Witt, The legal fog between war and peace, *International Herald Tribune*, 11 June 2012.
- 18 Susan Breau, Marie Aronsson, Rachel Joyce, *Drone attacks, international law, and the recording of civilian casualties of armed conflict*, Oxford Research Group, 2011.
- 19 Alleen indien een land zijn internationale verplichtingen om burgers van een ander land te beschermen tegen aanvallen vanuit zijn grondgebied niet naleeft kan zonder instemming van dat land actie worden ondernomen, zie Inter-American Commission on Human Rights, *Report on Terrorism and Human Rights*, 2002.

- 20 Jane Mayer, The Predator War, What are the risks of the CIA's covert drone program?, *The New Yorker*, October 26, 2009.
- 21 Brief van de minister van Defensie aan de Voorzitter van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, 14 december 2011.

II. OORLOG BEËINDIGEN: OP HET SLAGVELD OF AAN TAFEL

- 1 Richard Holbrooke, *To End a War*, New York 1998.
- 2 Dit controversiële aantal slachtoffers is nooit onderbouwd en jarenlang gebruikt en misbruikt. Officieel is het aantal slachtoffers op basis van onderzoek vastgesteld op 104.732.
- 3 Ibid. President Clinton bij de aankondiging van het vredesakkoord, Washington 1995.
- 4 Jacob Bercovitsch, *The International Conflict Management Dataset Codebook*, 2004.
- 5 Scott Sigmund Gartner, *Civil War Peacemaking* en Perlin Eralp, David Quinn, Jonathan Wilkenfeld, *Delivering Peace: Options for Mediators in African Intrastate Crisis* in J. Joseph Hewitt, Jonathan Wilkenfeld, Ted Robert Gurr, *Peace and Conflict 2012*, University of Maryland, 2012.
- 6 Monica Duffy Toft, Ending Civil Wars, A Case for Rebel Victory?, *International Security*, Vol. 34, No. 4, 2010.
- 7 Ibid.
- 8 Ko Colijn, Talk talk, Conflict mediation on the rise, *The Broker*, April 2008.
- 9 Monica Duffy Toft, Ending Civil Wars, A Case for Rebel Victory?, *International Security*, Vol. 34, No. 4, 2010.
- 10 Edward Luttwak, Give War a Chance, *Foreign Affairs*, 78(4), 1999.
- 11 Philipp Lustenberger, *A Time to Fight, and a Time to Talk? Negotiability of Armed Groups*, Working Paper 1 – 2012, Swiss Peace, 2012.
- 12 Ibid.
- 13 Ibid.

- 14 Lustenberger, *A Time to Fight, and a Time to Talk?*.
- 15 Simon Simonse, Willemijn Verkoren, Gerd Junne, *NGO involvement in the Juba peace talks. The role and dilemmas of IKV Pax Christi*, in Tim Allen and Koen Vlassenroot (ed.), *The Lord's Resistance Army Myth and Reality*, 2010.
- 16 *Charting the roads to peace, Facts, figures and trends in conflict resolution*, Center for Humanitarian Dialogue, Geneva, 2007.
- 17 Holbrooke's Last Words: "You've got to stop this war in Afghanistan", *CBS News*, December 14, 2010.

12. VERANTWOORDELIJKHEID OM TE BESCHERMEN: EEUWIGE DILEMMA'S

- 1 C.J. Chivers, Eric Schmitt, In strikes on Lybia by Nato, an unspoken civilian toll, *New York Times*, December 17, 2011.
- 2 Gareth Evans and Mohamed Sahnoun, *The Responsibility to Protect – Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty*, Canada, 2001.
- 3 Francis M. Deng et al, *Sovereignty as Responsibility*, Washington 1996.
- 4 Evans, Sahnoun, *The Responsibility to Protect*.
- 5 Jan Gruiters, Politietrainingsmissie: een onverantwoord avontuur, *Socialisme en Democratie*, 2010.
- 6 *World Summit Outcome Document*, 2005.
- 7 Yoweri Museveni, Reflections on the Libyan Crisis, *The Herald Tribune*, 24 March 2011.
- 8 In oktober 2010 probeerde de EU nog een overeenkomst ter waarde van vijftig miljoen euro met Khadafi te sluiten op het gebied van grenscontrole en het 'managen' van migratiestromen.
- 9 *Libyan leader must end spiraling killings*, Amnesty International, 20 February 2011.
- 10 ABC, 23 February 2011.
- 11 Security Council 6498th meeting.

- 12 Bruce D. Jones, *Libya and the Responsibilities of Power*, *Survival* 53:3, 2011.
- 13 Barack Obama, David Cameron, Nicolas Sarkozy, *Lybia's Pathway to Peace*, *New York Times*, 14 April 2011.
- 14 *Address by Herman van Rompuy*, 66th United Nations General Assembly General Debate, New York, 22 September 2011.
- 15 Richard Devetak, *The Moralization of International Politics: Humanitarian Intervention and its Critics*, *Osservatorio Internazionale*, 2011.
- 16 D. Zollo, *Victors's Justice: from Nuremberg to Bagdad*, London 2009.
- 17 *R2P: the Next Decade*, Policy Memo, The Stanley Foundation, February 1, 2012.

13. SCHAARSE NATUURLIJKE HULPBRONNEN: DE PERFECTE STORM IN 2030?

- 1 *Multiple futures project, Navigating towards 2030*, Final Report, NATO, 2009.
- 2 Ibid.
- 3 *The Joint Operational Environment, The World Through 2030 and Beyond*, United States Joint Forces Command, September 2006.
- 4 Russian military intelligence experts struggle for resources to intensify, *RIA Novosti*, 2 November 2011.
- 5 *UNEP Expert Advisory Group on Environment, Conflict and Peacebuilding, The Role of Natural Resources and Environment*, 2009.
- 6 *Resource Scarcity in the 21st Century: Conflict or Cooperation*, The Hague Centre for Strategic Studies and TNO, The Hague 2010.
- 7 Rob de Wijk, *5 over 12. Hoe Nederland toch sterker uit de crisis kan komen*, Amsterdam 2012.
- 8 *Eindrapport Verkenningen, Houvast voor de krijgsmacht van de toekomst*, Den Haag 2010.

- 9 World Bank, *World Development Report 2008. Agriculture for development*, Washington 2008.
- 10 OEEC Environmental Outlook to 2030, OECD, 2008.
- 11 *International Energy Agency*, 2009.
- 12 *Resource Scarcity in the 21st Century: Conflict or Cooperation*, The Hague Centre for Strategic Studies and TNO, The Hague, 2010.
- 13 2030: The “Perfect Storm” Scenario, Population Institute, 2010.
- 14 Ibid.
- 15 Een citaat van Niels Bohr.
- 16 Nicholas Garret, Anna Piccinni, *Natural Resources and Conflict: A New Security Challenge for the European Union*, SIPRI Policy Brief, June 2012.
- 17 *UNEP Expert Advisory Group on Environment, Conflict and Peacebuilding*.
- 18 Stormy-Annika Midner, Solveig Richter, Gitta Lauster, *Resource Scarcity – A Global Security Threat?*, Stiftung Wissenschaft und Politik, Berlin, March 2011.
- 19 Zeldzame aardmetalen, Rare Earth Elements of REE’s, zijn een groep van zeventien scheikundige elementen. In tegenstelling tot wat de naam suggereert, zijn deze aardmetalen helemaal niet zeldzaam. Het zeldzaamste aardmetaal komt nog tweehonderd keer vaker op aarde voor dan goud. Het is echter wel moeilijk om deze elementen op een commercieel interessante basis te winnen en dat verklaart de dominante positie van China.
- 20 Trefor Moss, *Climate of War: climate change and resource conflict*, *Jane’s Defence Weekly*, 2009.
- 21 Michael Renner, *Anatomy of Resource Wars*, The Hague Conference on Environment, Security and Sustainable Development, 2004.
- 22 *Global conflict-future trends and challenges: towards 2030*, Conference Report, Wilton Park, 2011.
- 23 Midner, Richter, Lauster, *Resource Scarcity – A Global Security Threat?*.

14. NOOIT MEER OORLOG: MISSIE GEWONNEN OF VISIOEN VERLOREN?

- 1 Hans Boutellier, *De improvisatiemaatschappij. Over de sociale ordening van een onbegrensde wereld*, Den Haag 2011.
- 2 Ik zeg voornamelijk, omdat veel mensen deze normen mede onder invloed van de nieuwe krachtsverhoudingen in de wereld en de strijd tegen het islamistisch terrorisme ervaren als een westerse constructie. Zie: Eleanor Davey, *New players through old lenses. Why history matters in engaging with Southern actors*, HPG Policy Brief 48, ODI, July 2012.
- 3 Chris van der Heijden, *Grijs verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 2001.
- 4 Zygmunt Bauman, *De moderne tijd en de holocaust*, Amsterdam 1998.
- 5 Boutellier, *De improvisatiemaatschappij*.
- 6 U. Beck, *The Cosmopolitan Society and its enemies*, *Theory Culture Society*, 19(1-2), 2002.
- 7 Boutellier, *De improvisatiemaatschappij*.
- 8 De defensie-uitgaven namen in 2011 voor het eerst sinds 1998 niet toe en bedroegen volgens SIPRI naar schatting \$ 1738 miljard dollar, dat is \$ 249 dollar per hoofd van de wereldbevolking.
- 9 Act for Peace, *Investing in Conflict prevention and reduction, Peace and Security*, Consultation Paper, August 2012.
- 10 Hew Strachan, *The Changing Character of War*, A European Lecture delivered at the Graduate Institute of International Relations, Geneva, 2006.
- 11 Joachim Gauck, *Bevrijding vieren – verantwoordelijkheid nemen*, 5 mei 2012.
- 12 Het bezoek is beschreven in Tjeu Haumann, *Vrede langs het oorlogspad. Ontmoetingen in Zuid-Sudan*, 1998.

Eerder verschenen in de reeks

ANNALEN VAN HET THIJMGENOOTSCHAP

Jaargang 98 (2010), aflevering 1

Christina Bode & Luca Consoli (red.), *Oud en Jong*

aflevering 2

Sebastiaan Roes, *Cultura animi*

aflevering 3

Rudi te Velde (red.), *In het spoor van Plato's Symposium*

aflevering 4

Palmyre Oomen, Theo Wobbes, Theo Bemelmans (red.),
Nanotechnologie

aflevering 5 (Thijmessay)

Irene Asscher-Vonk, *Rechtvaardigheid in de arbeidsrelatie*

Jaargang 99 (2011), aflevering 1

René Munnik (red.), *God, mens en techniek*

aflevering 2

Eelke de Jong (red.), *Wat zegt de crisis over onze moraal?*

aflevering 3

Rolf Hoekstra en Eelke de Jong (red.), *Macht en wetenschap*

aflevering 4 (Thijmessay)

Jacques De Visscher, *Toewijding*

Jaargang 100 (2012), aflevering 1

Wim Dekkers, Marcel Becker, Martien Pijnenburg (red.),
Een behouden thuiskomst

aflevering 2

Theo Wobbes en Susanne de Kort (red.)

Placebo

aflevering 3

Edith Brugmans (red.)

Instituties in beweging

aflevering 4

Bert Blans (red.)

De ontdekking van het innerlijk

HET THIJMGENOOTSCHAP – vereniging voor wetenschap en levensbeschouwing – stelt zich ten doel wetenschappelijke reflectie te bevorderen vanuit een christelijk perspectief op ontwikkelingen in cultuur en samenleving.

De vereniging kent:

- een medische afdeling,
- een rechts- en bestuurskundige afdeling,
- een wijsgerige afdeling,
- een afdeling katholieke theologie.

Door lidmaatschap van het Thijmgenootschap

- * ontvangt u gratis de ‘Annalen van het Thijmgenootschap’ direct bij verschijnen (vier boeken per jaar).
- * ontvangt u mededelingen over de activiteiten.
- * ontvangt u uitnodigingen voor de congressen en andere activiteiten.

Zie voor actuele informatie: www.thijmgenootschap.nl.

Een lidmaatschap kost € 40,- per jaar, voor echtpaarleden € 45,-.

Voor algemene informatie over het Thijmgenootschap, voor het bestellen van publicaties of voor overige vragen, kunt u zich wenden tot:

Algemeen Secretariaat van het Thijmgenootschap
prof.mr.drs. J. Sebastiaan L.A.W.B. Roes
Groesbeekseweg 125 – 6524 CT Nijmegen
tel.: 024-3611631
e-mail: j.roes@jur.ru.nl

U kunt zich als lid opgeven bij:

Ledenadministratie van het Thijmgenootschap
Joh. Vijghstraat 34 – 6524 BT Nijmegen
e-mail: thijmgenootschap@ioi.nl

Ook voor (adres)wijzigingen en opzeggingen van uw lidmaatschap en vragen over uw contributie dient u zich te wenden tot de ledenadministratie.